श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१९२

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

यता चेति । तन्न, तृतीयकोटेरभावात्, एवं विधेभ्योऽन्यत्र शास्त्रविषयेषु साध्वसाधुबहिर्भावस्य क्वाप्यदृष्टत्वाच्च । अत एव ऋलृक्सूत्रे लृकारोपदेशे प्रयोजनं यदृच्छाशब्दे 'दध्यलृतकाय देहि' इत्युक्त्वा 'न्याय्यस्य ऋतकस्य भावात् तस्यैव संज्ञात्वं न्याय्यं न त्वस्य' इत्यादिनाऽस्यासाधुत्वाच्छास्त्राविषयत्वेन परिहृतम् । न्याय्यस्येत्यस्य शास्त्रबोधितस्य शिष्टप्रयुक्तस्य चेत्यर्थः ।

यद्यपि "समाने प्रवृत्तिनिमित्ते ऽन्वाख्यातो ऽनन्वाख्यातस्य निवर्तको भवति, यथा देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति" इति भाष्येण ऋतकस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वेऽपि क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन लृतकशब्दस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भिन्नार्थस्यास्य नासाधुत्वबोधनं लभ्यते, तथापि शिष्टाप्रयुक्तत्वेनैवास्यासाधुत्वं कैयटेनोक्तम् । स्वीकृतं च शास्त्रान्वितानामपि 'वचन्ति' इत्यादीनां शिष्टाप्रयुक्तत्वेनासाधुत्वं सर्वैः। ततः पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीत्याशयेन 'त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः, न सन्ति यदृच्छाशब्दाः' इत्यादिना परिहारान्तरमुक्तं, तदाऽसाधुत्वं शास्त्रविषयत्वं च स्पष्टमेवोक्तम् । एवञ्चैतत्पक्षैकवाक्यतयाऽऽद्ये ऽपि तत्त्वमेवोचितम् । एकस्यैव पक्षभेदेन शास्त्रविषयत्वतदविषयत्वयोः "नवा" (अष्टा०सू०१-१-४४) इति सूत्रे भाष्ये तिरस्काराच्च ।

किञ्चैवं साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यतानापत्तिः,

'साध्वनुशासने शास्त्रे' इत्यादिभाष्यासङ्गतिश्चेति दिक्।

एवञ्च भाषाशब्दानां शिष्टैर्धर्मबुद्ध्या साधुपर्यायवदप्रयोगाद्व्याकरणलक्षणाननुगमाच्च असाधुत्वेनार्थवत्वेऽपि न शास्त्रविषयत्वमिति न तत्र प्रातिपदिकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः।

(कु०टी०) अत्र तत्त्वमिति। स्वस्वगृह्यानुसारेण प्रयोगात्सूचितम्। अत एव कात्यायनेन 'कुमारस्य दक्षिणे कर्णे श्रावयेत्' इत्याद्यन्यथोक्तम्। बहिर्भूतत्वमिति। ऐजादिशब्दवदस्यापि संज्ञात्वात्। तन्नेति। ऐजादिपदानां तु साधुत्वमन्यत्रोपपादितमिति भावः। ननु चतुष्टयीपक्षे अव्युत्पन्नसंज्ञानामपि सत्त्वात्कथं तासां शास्त्रबोधितत्वमतआह—शिष्टप्रयुक्तस्य चेति। अव्युत्पन्नसंज्ञापि शिष्टप्रयुक्तैव साधुरित्यर्थः। लृतकेति। क्रियाशब्देन ऋतकशब्देन स्वरूपपरस्य लृनकशब्दस्य कथं व्यावृत्तिरित्यर्थः। पक्षान्तरैरपीति। यथा व्यक्तिपक्षे सरूपसूत्रारम्भः, जातिपक्षे प्रत्याख्यानम्। परिहारान्तरमिति। तथाच चतुष्टयीपक्षस्य त्रयीपक्षेण प्रत्याख्याने अव्युत्पन्नस्य लृनकशब्दस्याभावान्न लृकारोपदेशे प्रयोजनमिति भावः। आरोपितत्वमिति। चतुष्टयीपक्षे ऽप्यसाधुत्वमित्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञासद्भावेऽपि शिष्टप्रयुक्तानामेव साधुत्वमिति भावः। किञ्चैवमिति। व्याकरणाव्युत्पाद्यस्यापि साधुत्वे इत्यर्थः॥

(क०टी०) नन्वेवं यज्ञकर्मणि केषांचिदेकवाक्यतायामपि आद्युक्तमतभेद एव। एवं नामकरणे ऽपि मतभेद एवेति कथं व्यवस्थाऽत आह—अत्रेति। उक्तविषये इत्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वम्। यज्ञकर्मणि ऋत्विक्कर्तृकयजमाननामोल्लेखविषये सर्वत्र सर्वैर्ज्योतिषोक्तमेव कार्यम्। तत्रैव स्वकर्तृकनामोल्लेखविषये केचिन्मतोक्तस्यैवादरः कार्यः। अभिवादने तु नक्षत्रपादाक्षराद्येव। व्यवहारे तु आद्यमेव। तत्रापि घोषवदादीति नियतमाश्वलायनगृह्ये युग्मानित्येव पुंसामित्येव फलत्वेन वृत्तिभाष्यकारादिभिस्तथोक्तत्वात्। अत्रापि वा यस्मिन्निति

वदता आपस्तम्बेनापि तदनादरः सूचितः । तथाच युग्मत्वादिकमेव नियतम् । अत एवाधिकाक्षराण्यपि नामानि सिद्धानि । अत एव,

'स्वस्त्यस्मै देवदत्ताय ब्रूतेति ब्राह्मणान् वदेत्, ।
नामाभिवादनीयं तु पित्रोर्ह्युपनीतितः' ॥

इति । नामकर्मप्रकरणे ।

"जान्वाच्य दक्षिणं पादमाचार्यस्योपगृह्य च ।
नाम्नाभिवादनीयेन शिरस्त्वस्यावनम्य च"

इति ब्रह्मचारिहोमप्रकरणे आश्वलायनगृह्यकारिकायामुक्तम् । सन्ध्यावन्दनादावाचारोऽप्येवमेव । नामकरणे तु नक्षत्रपादाक्षराद्येव नाक्षत्रं नामेति तथा तेषामाचारो ऽयुक्त एवेति सर्वेषामविरोधेन व्यवस्थेति न को ऽपि दोषः । एतेन यज्ञातकर्मप्रकरणे नामकरणे च सुदर्शनाचद्विलाकारविद्यातीर्थचन्द्रचूडादिभिरुक्तं तत्सर्वमपास्तमिति ।

कौस्तुभकृदाद्युक्तिं खण्डयति—यत्त्विति । कूचीति । चतुर्थीपक्षे टिघुभादीनामिव कूचीत्यादीनामित्यर्थः । साध्विति । पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मरूपसाधुत्वस्याभावात्तदर्थे ऽनादिप्रयुक्ते शक्तिवैकल्यादिनाऽन्यथोच्चारणविषयत्वस्यैवासाधुत्वेन तदभावाच्च। अनपभ्रष्टत्वरूपसाधुत्वस्यैव शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वेनोभयबहिर्भूतत्वे ऽपि शास्त्रविषयत्वाक्षतिस्तदाह—शास्त्रेति । नन्वत्रैव सेति कुतस्तदभावोऽत आह—एवं वीति । उक्तसंज्ञाशब्देभ्यो ऽन्येषु जात्यादिशब्देष्वित्यर्थः । इष्टत्वाच्चेति । यदि इष्टत्वं तर्हि तदनुकरणे ऽपि 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यनेन शास्त्रविषये 'दध्यऌतक इत्याह' इत्यादावच्कार्याय ऌकारोपदेशस्यानुकरणार्थतयावश्यकत्वेऽनुकरणार्थऌकारोपदेशप्रत्याख्यानपरभाष्यवार्तिकविरोधः । तत्र हि साधोरनुकरणं साध्वेव अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य तादृशमेव अर्थादसाधोरसाध्वेवेति ऌकारानुकरणमसाध्वशास्त्रविषयमेवेति न ऌकारोपदेशस्तदर्थ इत्युक्तम् । भाष्यकृता त्वसाध्वनुकरणस्य भिन्नार्थत्वेन साधुत्वमाश्रित्य तदर्थं स कार्य इत्युक्तमित्यन्यत् ।

तदेतद् ध्वनयन्नुक्तार्थे भाष्यान्तराविरोधसूचनमाह—अत एवेति । तदभावादेवेत्यर्थः । प्रयोजनमिति । "ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थः" इति वार्तिकोक्तेरिति भावः । "न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु" इति तदुक्तमेवाद्यफलखण्डनमाह—न्याय्यस्येति । भावात्—सत्त्वात् । अस्य ऌतकस्य । एवमग्रे ऽपि । वक्ष्यमाणोपपत्तये सिद्धान्तार्थमाह—न्याय्येति । तत्रेत्यादिः । अत एवाद्याभावप्रयुक्तासाधुत्वाभावे

ऽपि न परिहारपरभाष्यासङ्गतिरित्याह-यद्यपीत्यादिना। भाष्येणेत्यस्य लाभे हेतुत्वेनान्वयः। कत्वेनेत्यग्रे तेनेति शेषः। बोधनमित्यग्रे इतीति शेषः। अस्यावश्यकतामाह-स्वीकृतश्चेति। आदिनाऽनभिधानविषयपरिग्रहः। तथाचाद्यसत्त्वे ऽपि तदभावात्तदभावेऽपि प्रकृते तत्सत्त्वान्न तदसाधारणं तद्गमकं किन्तु तत्सहकृतमेवेति तदेवासाधारणं तद्गमकमाद्याभावेऽपि तत्सत्त्वेन तत्त्वाङ्गीकारात्। अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोक्तिः। एवञ्चान्वयव्यतिरेकौ तत्रैव नाद्ये, इति तदभावात्तस्य तत्त्वेन परिहारभाष्यं चतुष्टयीपक्षाश्रयमुक्तं सम्यगेवेति भावः। ततस्तदनन्तरं ये गुणक्रियाजातिप्रवृत्तिनिमित्तकास्तेषु तेष्वर्थेषु अप्रसिद्धास्ते तत्तद्गुणाद्यारोपेण तेषु पिण्डेषु सङ्केत्यन्त इति लृतकादीनां तादृशप्रसिद्ध्यभावान्न तेषां क्वचिदपि सङ्केत इति तदाशयः। एवञ्च सर्वथा तेषां न साधुत्वमिति तात्पर्यम्। तदाह-तदेतेष्विति। त्रयीपक्षे इत्यर्थः।

तत्र साधकान्तरमपि ध्वनयन्नाह-एवञ्चेति। त्रयीपक्षे तत्त्वसिद्धौ चेत्यर्थः। तत्त्वमेव। असाधुत्वमेव। तच्चोक्तरीत्यैव नान्यथेति इतोऽपि तदावश्यकत्वमेवेति भावः। ननु पक्षभेदादेव मास्त्वेकवाक्यतेति वैषम्यमेवास्तामिति परिहारभाष्यमेकदेशयुक्तिरेवान्यत्र तथासत्त्वे ऽप्यत्र तदङ्गीकारे मानाभाव इति कैयटोऽप्यसङ्गत एवात आह-एकस्यैवेति। एवञ्चानेन भाष्येण कृच्यादीनामसाधुत्वं शास्त्राविषयत्वंच, टिघुभादीनां तु पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वादस्त्येव शास्त्रविषयतेति बोधितमिति स्पष्टमेवेति त्वन्मते एव विरोध इति भावः।

यत्त्विति मते दोषान्तरमाह-किञ्चेति। एवमुभयबहिर्भूतस्य शास्त्राविषयत्वे तस्यातिप्रसक्तत्वादिति भावः। तत्रैव दोषान्तरमाह साध्विति। एवमित्यस्यादावनुषङ्गः। किञ्च तस्य तथात्वे तद्यङ्क्ष्यसाधुत्वस्यैवाऽऽपत्तिरित्यपि बोध्यम। तदाह-दिगिति। नन्वेवमपि भाषाशब्दानां शिष्टप्रयुक्तत्वमस्त्येवेति प्रागुक्तासङ्गतिरेवात आह—एवञ्चेति। तन्मतस्यायुक्तत्वे चेत्यर्थः। आद्यमपि नेत्याह—व्याकरणेति। असाधुत्वेनेति पाठः। इत्युक्तमिति। तथाच तावद्दार्ढ्याय पुनः स्मारितमिति भावः॥

शक्तिस्त्रिधा, रूढिर्योगो योगरूढिश्च।

शास्त्रकृत्कल्पितावयवार्थाप्रतीतौ यदर्थनिरूपितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायमात्रे बोधकत्वं तत्पदे सा तदर्थ-

निरूपिता रूढिः, यथा मणिनूपुरादौ ।

शास्त्रकृत्कल्पितावयवार्थमात्रबोधे योगशक्तिः, यथा पाचकादौ । अश्वगन्धापदमोषधिविशेषबोधे रूढम्, अश्वसम्बन्धवत्तया वाजिशालाबोधे यौगिकम् । इदं यौगिकरूढमित्युच्यते । 'रूढिर्योगापहारिणी' इति तु प्रकरणाद्यभावे इति बोध्यम् । यत्र मण्डपपदादिभ्यो मण्डपानकर्त्रादेः रूढ्यर्थमण्डपादिगुणवत्त्वेन बोधः, तत्र प्रथमप्रतीतरूढिविषयमुख्यार्थत्यागेन, योगात् रूढिपूर्वकलक्षणाया बलवत्त्वेन लक्षणयैव बोधः ।

यत्र शास्त्रकल्पितावयवार्थान्वितविशेष्यभूतार्थनिरूपितं समुदायबोधकत्वं सा योगरूढिः, यथा पङ्कजादिपदे । तत्र पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति बोधात् । पद्मस्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानं सम्बन्धप्रतिसन्धानं च विना बोधान्न तत्र लक्षणावसरः । क्वचित्तात्पर्यग्राहकवशात्केवलरूढ्यर्थस्य केवलयोगार्थस्य च बोधः, 'भूमौ पङ्कजमुत्पन्नं' 'कह्लारकैरवमुखेष्वपि पङ्कजेषु' इत्यादौ । स्पष्टञ्चेदम् "आहौ" (अष्टा०सू०६-१-१९) इति सूत्रे भाष्ये ।

(कुं० टी०) रूढिरिति । समुदायार्थमात्रबोधकपदेशक्तीरूढिरित्यर्थः । ननु प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापारमार्थिकत्वात्कथं रूढ्यरूढिविभाग इत्यत आह-शास्त्रकृत्कल्पितेति । तदुक्तं हरिणा—

वाक्ये त्वर्थान्तरगते सादृश्यपरिकल्पने ।

केषाञ्चिद्रूढिशब्दत्वं शास्त्र एवानुगम्यते । इति ॥

अस्यार्थः—वृत्तिवाक्ययोः सादृश्ये कल्पिते केषाञ्चिच्छब्दानां विग्रहे ऽर्थान्तरप्रतीते रूढिशब्दत्वम् । मण्डपशब्दे हि मण्डपानकर्ता विग्रहार्थो भिद्यते । सर्वं चैतदवयवविभागादिकं कल्पितमेव । यदर्थेति । यादृशार्थेत्यर्थः । मणीति । मण्यते इति मणिः । मण शब्दे, इनिः । नुवति स्तुवति पुरं नूपुरः । नन्वश्वगन्धाशब्दे कथं यौगिकार्थबोधः, पङ्कजपदात्कुमुदबोधवारणाय रूढेः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादत आह योगो-

पहारिणीत्विति । अन्वयवार्थानुसन्धानमूलकयौगिकार्थापेक्षया रूढ्यर्थस्य प्रथमोपस्थितत्वमेव बलवत्त्वे बीजम् । यत्र तु यौगिकार्थस्य प्रथममुपस्थितिस्तत्र तस्यैव बलवत्त्वम् । यथा "वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वाजिशब्देन नाश्वस्य बोधः, किन्तु 'वाजमन्नमामिक्षारूपमस्ति येषा' मिति योगाद्विश्वेदेवानामेव ग्रहणमिति आमिक्षाधिकरण (पू० मी०अ० २। पाद २। अ० ९) सङ्गतिः। प्रकरणाद्यभावे इति। यत्र प्रकरणादिवशाद्यौगिकार्थस्य प्रथममुपस्थितिस्तत्र तद्बाधो भवत्येवेत्यर्थः।

यत्तु नानार्थविषयाद्यौगिकार्थबोधवारणाय रूढेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति। तन्न। ग्राह्याभावानवगाहितया तस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्। मणिमन्त्रादिन्यायेन तत्कल्पने च गौरवात्। मण्डपानकर्त्रादेरिति। वस्तुतो यो मण्डपानकर्ता चैत्रादिस्तस्य मण्डपानकर्तृत्वेन न बोधः, किन्तु मण्डपो यो गृहविशेषस्तत्साहश्येन बोधः। तत्र रूढिमूलिकाया लक्षणाया बलवत्त्वाल्लक्षणयैव बोध इत्यर्थः। प्रथमप्रतीतेति। पङ्कजपदात्समुदायशक्त्या उपस्थिते पद्मे पङ्कजनिकर्तृत्वस्यान्वयात्प्रथमप्रतीतत्वम्। अत एव न केवलयोगेन कुमुदादिबोधः। बलवत्त्वेनेति। रूढेर्योगापहारित्वादिति भावः। यत्रेति। यत्रावयवशक्तिलभ्या समुदायशक्तिस्तत्रेत्यर्थः। तत्र हि पङ्कजनिकर्तृत्वान्वितं विशेष्यपदम्।

अत्रेदं चिन्त्यते। योगरूढिस्थले योगार्थस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे पङ्कजपदात्पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति बोधापत्तिः। न त्वेतदनुभवसिद्धं, स्थलपङ्कजमिति प्रयोगानापत्तेः, पङ्कजं पङ्कजमिति प्रयोगानापत्तेश्चेति।

ननु पङ्कजपदादपि कदाचिल्लक्षणया कुमुदबोध इष्यत एव। तथाच सर्वसाधारणी शक्तिरेवास्तु पद्मरूपविशेषपरतायां तु लक्षणैवास्त्वित्यत आह–पद्मस्येति। केवलरूढ्यर्थबोधमुदाहरति–भूमौ पङ्कजमिति। अत्र योगार्थस्य बाधः। कल्हारेति। कुमुदादौ प्रयोगो ऽवयवार्थमादायैवेत्यर्थः। कल्हारम्। ह्रस्वकमलम्। कैरवम्–कुमुदम्। एतत्प्रभृतिषु पङ्कजेष्वित्यर्थः॥

(क० टी०) एवञ्च तत्स्वरूपे निरूपिते विशेषजिज्ञासायां तद्भेदानाह–शक्तिरिति। तत्राद्यामाह–शास्त्रेति। तत्रेत्यादिः। इदं मात्रशब्दव्यवच्छेद्यस्वरूपकीर्तनम्, न तु तदन्तर्गतम्। लक्षणं तु यदर्थेति। तन्मात्रे बोधकत्वं च तद्घटकावयवानां स्वार्थानुपस्थापकत्वेनेति भावः। शास्त्रेति। यत्पदइत्यादिः। एवं प्रागपि। बोध इत्यस्य तत्पदे तदर्थनिरूपितेति शेषः। पाचकादौ। तत्पदे। एवं प्रागपि। अर्थभेदा-

च्छब्दभेद इति मते उक्तान्तर्भावसम्भवान्न तुरीयो ऽतिरिक्तः शब्द इति चतुर्धा तद्विभागो ऽयुक्त इतिसूचयन्नाह—अश्वेति । 'गन्धो गन्धक' इति कोशात् गन्धशब्दार्थमाह—सम्बन्धेति । नीलरूपवदितिवत् वतिप्रयोगः । अर्थभेदे ऽपि शब्दैक्यमिति मतेन समानाकारत्वमात्रेण चाह—इदमिति । इदमेवेत्यर्थः । नत्वतिरिक्तः स तद्भेद इति भावः । ननु रूढिर्योगापहारिणीति प्रवादः, रूढिज्ञानं योगार्थबोधप्रतिबन्धकमिति तदर्थः, तथाच कथं तत्र योगार्थबोधो ऽत आह—रूढिरिति । उभयप्रकरणादावुभयबोधस्येष्टत्वादाह—प्रकरणाद्यभावे इति । तत्र रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन बलवत्तया योगापहारकत्वम् । तथाच यत्र योगार्थे एव प्रकरणं तत्र तत्सान्निध्याद्योग एव बलवानिति नोक्तदोष इति भावः । एवं मण्डपादिपदे ऽपि बोध्यम् । तस्य क्रियाजातिशब्दत्ववत्संज्ञाशब्दत्वस्यापि सत्त्वात् । तत्र विशेषमाह—यत्रेति । यत्र त्वित्यर्थः । 'मण्डपो मण्डपो ऽभवत्' इत्यादावित्यर्थः । अत एवाह—मण्डपानेति । वस्तुतस्तत्त्वे ऽपि तेनाबोधात्संज्ञाशब्दस्थरीत्याह—रूढ्यर्थेति । तत्राधुनिकसङ्केतसत्त्वेन शक्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वादाह—उत्रेति । पदे इत्यर्थः । ननु तत्र योगार्थबोध एव कुतो न ? अत आह—योगादिनि । ननु रूढेस्ततो बलवत्त्वे ऽपि न लक्षणाया बलवत्त्वम् अत आह—रूढीति । तत्र हेतुरुक्तः । प्रथमेति । तत्र यो बोधः स लक्षणयैवेत्यर्थः । अतो न पौनरुक्त्यम् । अत एवाकाशपदस्याकाशत इति योगमनादृत्याकाशगुणविभुत्वादियोगेन ब्रह्मणि निरूढलक्षणारूपा लक्षणैवादृता दहराधिकरणे (वे०सू०१।३।१४) । बलवत्त्वेन । शक्तेस्तादृशविशिष्टार्थनिरूपिताया एव कल्प्यत्वेन । बोध इति । तथाच एवेन शक्तिव्यवच्छेदः । एतेनात्र तुरीयस्तद्भेद इत्यपास्तम् । यदापि रूढ्यर्थगृहविशेषसम्बन्धिनि तात्पर्यं मानान्तरादवगतं तदापि लक्षणैव । एवञ्च यत्रोभयोरन्वययोग्यत्वं यथा मण्डपं पश्येत्यादौ तत्रोभयत्रापि प्रकरणतदभावयोः सत्त्वं रूढेर्योगापहारिता । न च जनकज्ञानाविघटकस्य ग्राह्याभावानवगाहिनश्च रूढिज्ञानस्य कथं तत्प्रतिबन्धकत्वं, तादृश्या अपि सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतादर्शनात् । तथाच तादृशविशिष्टबोधकतायाः समुदाये स्वीकार आवश्यकः । अन्यथा ततो नियमेन तदुपस्थितिर्न स्यादिति भावः ।

ननु पङ्कजपदस्य तदर्थकस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणैवास्तु किं समुदायशक्त्याऽत आह—पद्मस्येति । तथाच तत्कारणसामग्र्येव नेति भावः । विशेष्यभूतेति । अर्थविशेषणेन राजपुरुषादिपदानां योगरूढत्वनिरासः । अ-

श्वगन्धादिपदवदितो ऽपि प्रत्येकमात्रबोधापत्तिरिति तु उक्तयुक्त्यैव नेति भावः। नन्वेवं क्वचित्प्रत्येकबोधो ऽत्रापीष्टो न स्यादत आह—क्वचिदिति। यथाक्रममुदाहरणे आह—भूमाविति। तत्पदसमभिव्याहारात् तत्तात्पर्यग्रहस्य तत्तदर्थबोधे प्रतिबन्धकस्य स्वीकारान्न दोषः। अत एव "दृष्ट्वा सहस्रनयनो न वृषापि तृप्त" इत्यादौ सहस्रनयनपदेनैव योगरूढेन तन रूपेणापि बोधात् वृषपदपौनरुक्त्यं न। नचैकेनैव शक्तिभ्यामुभयार्थबोधसंभवात्तदवस्थमेव तद्। एवं हि सहस्रनयनत्वस्य रूढार्थविशेषणतयोद्देश्यस्यावलोकनप्रकर्षस्य पङ्कजाक्षीत्यादौ पङ्कजनिकर्तृत्वप्रतीतिकृतनिन्दाया इवाप्रतीत्यापत्तेः। एवंचोभयोपादानसामर्थ्यात् उत्कर्षप्रतीतिरिति न दोषः(१)। अत्र मानमप्याह—स्पष्टमिति। तत्र हि परिमाणशब्दस्य सर्वतो मानं प्रस्थादौ योगरूढिरित्युक्त्वा "तदस्य परिमाणं" "संख्यायाः संज्ञे" ति सूत्रयोः संख्यापरिमाणयोर्विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य "वचनादिमती विवक्षा भविष्यति" इत्युक्तम्। रूढिपरित्यागेन परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यत इत्यर्थ इति कैयटः।

सैषा शक्तिः संयोगादिभिर्नानार्थशब्देषु नियम्यते। तदुक्तं हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति।

एते संयोगादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे सन्देहे तदपाकरणद्वारेण विशेषस्मृतिहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थः। उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयबोधजनका इति भावः। संख्या-

(१) स्थितस्येयं गतिः, यत्र तु केवलं योगरूढस्यैव प्रयोगः प्रकरणादितस्तादृशातिशयादिप्रतीतिश्च, तत्र पर्यायान्तरानुपादानपूर्वकतत्प्रयोगसामर्थ्येन तदवगतिर्बोध्या। पङ्कजाक्षी इत्यादौ निन्दाप्रतीतिस्तु नापाद्या, उपमानत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः। केचित्तु अन्यतरार्थमात्रपरत्वे लक्षणा। किञ्च यत्र पङ्कजपदमुभयप्रतीतिपरतया प्रयुक्तं तत्र कमलकुमुदयोरुभयोरप्यभिप्रायविषयतया पङ्कजनिकर्तृत्वस्य रूढ्युपस्थितपद्मत्वविशिष्टान्विततया बोधेन निराकाङ्क्षतया तेन रूपेण कुमुदबोधाय लक्षणाऽऽवश्यिका। एवं स्थलपद्मकमलोभयपरताग्रहेऽपीत्याहुः। इत्यधिकः पाठः। क्वचित् पुस्तके।

संज्ञासूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत्।

अत्र सामर्थ्यमेवैकं मुख्यं निर्णायकं, संयोगादय-स्तद्व्यञ्जकप्रपञ्चः, तैः सामर्थ्यस्यैवाभिव्यक्तेरिति परे।

सवत्सा धेनुः, अवत्सा धेनुः, इति संसर्गविप्रयो-गयोरुदाहरणे। रामलक्ष्मणौ, इत्यादौ साहचर्येणोभयोर्यु-गपदेव नियमनमिति नान्योन्याश्रयः। साहचर्यं–सादृश्यं, सदृशयोरेव सहप्रयोग इति नियमात्। "रामार्जुनगतिस्त-योः" इत्यत्र विरोधेन तत्। अञ्जलिना जुहोति, अञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशादञ्जलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपरत्वम्। सैन्धवमानय इत्यादौ प्रकरणेन तत्। "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यादौ "तेजो वै घृतम्" इति घृतस्तुतिरूपाल्लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनाञ्जनपर-त्वम्। रामो जामदग्न्यः, इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामः परशुरामः। अभिरूपाय कन्या देया, इत्यादौ अभि-रूपतरायेति सामर्थ्यात्प्रतीयते। (१)"यश्च निम्बं परशु-ना" इत्यादौ औचित्यात् परशुनेत्यस्य च्छेदनार्थत्वम्। भात्यत्र परमेश्वरः, इत्यत्र राजधानीरूपाद्देशात्परमेश्व-रपदं राजबोधकम्। चित्रभानुर्भाति इत्यादौ रात्रौ व-ह्नौ, दिवा सूर्ये। व्यक्तिर्लिङ्गम्, मित्रो भाति मित्रं भाति। अत्राद्ये सूर्योऽन्त्ये सुहृत्। स्थूलपृषती-मित्यादौ स्वरात्तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः। आदिना ष-त्वसत्वणत्वनत्वादि। सुसिक्तमित्यत्र पूजार्थः सुः कर्मप्रव-चनीयः, सुषिक्तमित्यत्रोपसर्गोऽन्यार्थः। प्रणायके प्र-णयनक्रियाकर्ता णत्वात्, प्रनायके प्रगतनायकदेश-बोध इति पुञ्जराजः। क्वचित्प्राकरणिकार्थबोधोत्तरं व-

(१) यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः॥ इत्यत्रेत्यर्थः।

क्तृबोद्धृव्यवैशिष्ट्यप्रतिभादिसहकारेण द्वितीयार्थबोधोऽपि। यथा शालकादिप्रयुक्तात् 'सुरभि मांसम्' इत्यादेर्द्वितीयाश्लीलार्थबोधः।

(कुं० टी०) नानार्थेति। नानार्थत्वं चार्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे नानार्थप्रतिपादकसदृशशब्दत्वम्। अनेकेषामिति। अनेको जना इति प्रयोगस्य ग्रन्थकृतैव व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्तद्विरुद्धमेतत्।

सामर्थ्यमेवेति। कारणत्वमेवेत्यर्थः। संयोगादयः सामर्थ्यस्यैव व्यञ्जका इत्यर्थः। सवत्सेति। धेनुशब्देन नवप्रसूता सर्वापि गृह्यत इति मते इदम्। अवत्सेति। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादवत्सापि गौरेवोच्यते। नान्योन्याश्रय इति। अन्यथा रामसाहचर्याल्लक्ष्मणो दाशरथिः लक्ष्मणसाहचर्याच्च रामो दाशरथिर्ग्राह्य इत्यन्योन्याश्रयः। साहचर्यं न सहचरता दीर्घीवेवीटामित्यादावसम्भवादित्याह—सादृश्यमिति। रामार्जुनेति। अत्र रामार्जुनयोरिव तयोर्गतिरिति कस्य चिदुपमायां सदृशलक्षणया विरोधात् भार्गवकार्तवीर्ययोर्बोधः। अत्र केचित्। रामादिपदस्य भार्गवादावभिधानियमे विरोधः, विरोधाच्चाभिधानियमनमित्यन्योन्याश्रय इति। तन्न। तयोरिति तत्पदस्य परस्परविरोध्यर्थप्रतिबिम्बनेन तदानीमेव रामार्जुनयोरित्यत्रापि विरोधस्फूर्तेः। अञ्जलिनेति। होमसामर्थ्यात्तदनुकूलाचारो गम्यते। अञ्जलिनोपतिष्ठत इत्यत्र त्वन्य एवेत्यर्थः। तथाचार्थशब्दः प्रयोजनवाची। सैन्धवमिति। भोजनकाले नाश्वबोध इत्यर्थः। मृत्तिकामिश्रा क्षुद्रपाषाणः शर्कराः। यद्यपि अक्ता इत्यत्र न विशेषः शब्दार्थः नापि "तेजो वै घृतम्" इत्यत्र विधिरस्ति तथापि यः स्तूयते स विधीयत इति न्यायेनाक्ता इत्यत्र विधिरपि कल्प्यः। एताश्च अग्न्याधानाद्यर्थाः परिस्थाप्यन्ते।

लिङ्गादिति। संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन सम्बद्धो व्यावर्तकधर्मो लिङ्गम्। यथा 'कुपितो मकरध्वज' इत्यत्र समुद्रव्यावृत्तात्कोपात् कामे। यत्तु लिङ्गं चिह्नमिति। तन्न। असाधारणधर्मो हि चिन्हम् न च कोपः कामस्य तादृशः। सन्निधिः—सामानाधिकरण्यम्। तेन सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र नातिव्याप्तिः। तत्र शङ्खचक्रसामानाधिकरण्याभावात्। परशुनेति। अत्र च छिनत्तीति गम्यते। मित्रो भातीति पुंल्लिङ्गस्य सूर्ये प्रयोगः, क्लीबस्य सुहृदि। स्थूला पृषती गौः, स्थूलानि पृषन्ति यस्या इति वा सन्देहः। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थावगमः।

आदिपदार्थमन्यमाह—वाक्त्रेति। क्वचिद्वक्तुर्वैशिष्ट्यं क्वचिद्बोद्धव्य-

स्य वैशिष्ट्यम् । यथा ।

अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम् ।
श्रमखेदसलिलनिश्वासनिस्सहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥ इति ॥

अत्र वक्त्री कामिनी, तस्या दुःशीलत्वादिरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनं व्यक्तीभवति । बोद्धव्यस्य यथा ।

औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्ता अलसत्वं सनिश्वसितम् ।
मम मन्दभागिन्याः कृते अहह सखि त्वामपि परिभवति ॥ इति ॥

अत्र बोद्धा दूती । तस्याश्च दुश्चेष्टया वैशिष्ट्येन कामुकोपभोगो व्यज्यते । नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । सैव वासनेत्युच्यते । तस्यामेव सत्यां व्यङ्ग्यप्रतीतेः । तदाहुः—

सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गादौ वेश्मकुड्याश्मसन्निभाः ॥ इति ।

सुरभिमांसमिति । सुरभि यन्मांसमिति, सुरभेर्गोर्मांसमिति वाऽर्थः । द्वितीयार्थबोधो ऽपीति । अत्र संयोगादिभिरभिधायां नियमितायां द्वितीयवाच्यार्थबोधो ऽपि व्यञ्जनयैवेत्यालङ्कारिकाः । अत एव 'साक्षात्सङ्केतवान्वाचक' इत्यपहाय,

"साक्षात्सङ्केतितं यो ऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" ।

इति लक्षणं कुर्वन्ति । अश्लीलेति । अश्रीरस्यास्तीति सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाद्रस्य लः । अश्लीलश्च व्रीडादिदायकः ॥

(क० टि०) ननु किं तत्तात्पर्यग्राहकमत आह–सैषेति । त्रिविधेत्यर्थः । तत्र मानमाह–तदुक्तमिति । अवच्छेदो निश्चयः । तदन्यत्वादाह—सन्देहे इति । अत एव शब्दार्थस्येति जातावेकवचनम् । सन्देहे इति सति सप्तमी । तथाचास्य तत्र निमित्तत्वं फलति । नन्वेवमेतत्सत्त्वे तेषां तत्त्वं बाधितमेवात आह–तद्रूपेति । विशेषोऽर्थविशेषः । स्मृत्यर्थमाह—निर्णयेति । नन्वेवमपि तदेव कथमादावत आह–उपेति । मध्य इति शेषः । अल्पाच्तरमितिवत् स्वार्थे तरप् । द्वारेति । तदपाकरणद्वारेति शेषः । तथाच तादृशबोधजननमेव नियमनं नानार्थशब्दजबोधे तात्पर्यनिर्णयस्य हेतुत्वात् । तथाच सत्यपि सम्बन्धग्रहे संयोगादिज्ञानस्य तज्जन्यप्रथमार्थतात्पर्यग्रहस्य वा प्रतिबन्धकत्वान्न द्वितीयार्थज्ञानमिति भावः । अत्र मानान्तरमप्याह—संख्येति । तत्र हि "वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्न तु पातेर्डतिः" इत्युक्तम् ।

नन्वेतेषां व्यधिकरणत्वात्कथं वक्तृतात्पर्यनिर्णायकत्वम्, अतः सि·

ह्यान्तमाह—अत्रेति। एषां मध्ये इत्यर्थः। एकमित्यस्यैव व्याख्या—मुख्यमिति। मुख्येति पाठे मुख्यस्य विशेषार्थतात्पर्यस्य निर्णायकमित्यर्थः। मुख्यमित्यनेन गौणं तेषामपि सम्भवतीति न हरिविरोध इति सूचितम्। तदाह—संयोगादय इति। तदिति। सामर्थ्येत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति–तैरिति। एवेन तात्पर्यव्यवच्छेदः।

तद्व्याख्याकृदुक्तानि एतेषां क्रमेणोदाहरणान्याह—सवत्सेत्यादिना पुञ्जराज इत्यन्तेन। धेनुशब्दो धानकारकस्त्रीव्यक्तिमात्रबोधकः। अत्र संयोगपदेन तदर्थमात्रवृत्तितया प्रसिद्धोऽर्थस्य गुणविशेषरूपसम्बन्धः। तद्ध्वंसो विप्रयोगः। तदाह—संसर्गेति। अन्यधेनुपदार्थे तत्सम्बन्धप्रसिद्ध्यभावात्। ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वादिति भावः। उभयोरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। साहचर्योदाहरणमाह—साहचर्यं चेति। अत्रेति शेषः। यत्तु साहचर्य–सहचरना, एकत्र कार्यं प्रसिद्धं परस्परसापेक्षत्वमिति काव्यप्रकाशकृदादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह—सादृश्यमिति। सहचरस्य भावः साहचर्यम्। सहचरणं च प्रायेण सदृशयोरेव लोके दृष्टमिति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते। नन्वेवं प्रकृते साहचर्यस्योक्तस्य सत्वेऽपि सादृश्याभावात्कथमिष्टसिद्धिरत आह-सदृशयोरेवेति। सदृशार्थयोः शब्दयोरेव द्वन्द्वेन सह प्रयोग इत्युत्सर्गादित्यर्थः। सदृशयोरेव सहविवक्षासत्वात्। तथाचात्रापि तदेव तन्नियामकम्। अत एव कर्मप्रेति सूत्रभाष्ये "सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वम्" इत्युक्तम्। अत एवैतत्कारिकाव्याख्याने "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति साहचर्यं उदाहृतं हेलाराजेन। वर्जनार्थीयसाहचर्यात्तदर्थस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति चोक्तम। भाष्येऽप्येवमेवोक्तमिति भावः। (१)रामार्जुनेति। अत्रापि प्रकरणसहकारेण द्वयोरपि पदयोर्मिथो विरोधिद्वये युगपदेव तात्पर्यग्रहः। एतेन द्वयोरपि नानार्थत्वात्परस्पराश्रयग्रस्तमिदमित्यपास्तम्। असङ्कीर्णोदाहरणं तु रामरावणावित्यादि। एवं प्रागपि बोध्यम्।

अर्थपदार्थमाह–पदार्थेति। इदमुपलक्षणम्। अर्थशब्देनाऽनन्यसाध्यं प्रयोजनमपि। तथाच "स्थाणुं भज भवच्छिदम्"इत्यत्र भवच्छेदरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुपदस्य शिवे नियमनम्। प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्तया तन्नियमनम्। एवं प्रागपि। इतिर्वाक्यशेषे। लिङ्गमितरव्यावृत्तो धर्मविशेषस्तदाह—घृतस्तुतीति। घृतसेति। बहुव्रीहिरयम्। अर्थस्थले तत्सा-

(१)तयोः परशुरामसहस्रार्जुनवदुक्तिः वध्यघातकत्वरूपेत्यर्थः। विरोधेन कयोश्चिदुपमेयत्वम्। विरोधः सहानवस्थानं, वध्यघातकभावश्च। तत्राद्योदाहरणम् 'छायातपाविति। छायापदस्य तेजोभावे कान्तावपि शक्तेस्तज्ज्ञानार्थम्। द्वितीयमाह–रामार्जुनेति। इत्यधिकं पाठान्तरं हस्तलिखितपुस्तकान्तरे।

ध्याभावेऽपि तथेति भेद इत्याह—पदसन्नीति । नानार्थपदार्थैकार्थ· त्ररूपानियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । तस्य सा· ारणस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात्तदुक्तिसामर्थ्यादाह—अभिरूपतरायेती· त । सामर्थ्यम्—करणत्वम् । तच्च शब्दार्थनिष्ठत्वेन द्विधा । त्राद्यमत्र । द्वितीयं तु 'मधुना मत्तः कोकिलः' इत्यत्र । परशोः ारकत्वेनानेकक्रियासन्देहे योग्यतयाऽध्याहारेण छेदनान्वयित्वमित्या· '–छेदनेति । आदिना "यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां र्वस्य कटुरेव सः" । इत्यत्र सेचनाद्यन्वयित्वं बोध्यम् । दे· ात् । अत्रेतिपरामृष्टात् । परमेश्वरपदस्य विष्णावपि शक्ते· ानार्थत्वम् । एवंरीत्या सर्वत्र बोध्यम् । अर्थान्तरनिरासायाह—लिङ्गमि· ते । पुंस्त्वादीत्यर्थः । तस्य सा प्राचां संज्ञा । अत एव "लुपियुक्तवद्" ति संगच्छते । (१)तस्यापि व्यङ्ग्यत्वाद्यञ्जकत्वाच्चेति भावः । बहुव्रीह्य· र्थेति । एतदन्यतरार्थेत्यर्थः । इदञ्च वेदे एव बोध्यमिति प्रकाशसम्म· तम् । प्रदीपस्तु चिन्त्य एवेति स्पष्टं तदुद्द्योते । प्रकाशाद्यसम्मतिं ध्वनयन्नाह-आदिनेति । "सुः पूजायाम्" इत्युक्तेराह--पूजेति ।

यत्तु नियमनं नामैकस्य तस्य प्राक् शाब्दबोधस्तदनन्तरमन्यस्यापि । न च द्वयोर्बोधे तात्पर्यज्ञानस्य कोपयोगः । अत्रार्थेऽयं शब्दः प्रमाणम्, अयमर्थः प्रमाणवेद्य इति निर्णयद्वारा प्रवृत्तौ तदुपयोगात् । प्रामाण्यञ्चात्र वक्तृतात्पर्यविषयार्थबोधजनकत्वमिति शक्त्यैव निर्वाहे तत्र व्यञ्जना व्यर्थेति । तन्नेति ध्वनयन्नाह—क्वचिदिति ।

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यार्थसन्निधेः ॥
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ॥

इत्यादिप्रकाशोक्तेराह--वक्त्रिति । आदिना काक्वादि । तत्राद्यो· दाहरणमाह–यथेति । शालेति । न पुत्रादिप्रयुक्तादिति भावः । अश्लीलेति । गोमांसेत्यर्थः । तथाच तत्र व्यञ्जनैव, नाभिधा, नियमनात । नापि लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । न च संयोगा· दिना शक्तेरिव व्यञ्जनाया अपि नियमनमिति वाच्यम् । संयोगादि· कमतिक्रम्य बोधकत्वेनैव तत्सिद्धेः । अन्यथा सुगन्धिमांसभोजनप्र·

---

(१) प्रसिद्धार्थभ्रमनिरासायाह-लिङ्गमिति । देशेति । षत्वणत्वयोरुपसर्गमात्रनिमित्तकत्वस्य तुल्य- त्वेऽपि आद्ये तथाप्रयोगेण तदर्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वेन बाधादनुपसर्गत्वे न षत्वम्, वैपरीत्येन षत्वम्, अन्त्ये प्रयोगद्वयतोऽर्थभेदकल्पनयोपसर्गत्वतदभावाभ्यां तद्द्वयमिति भेद इति भावः । इति पा- ठान्तरम् ।

करणे 'सुरभिमांसं भुङ्क्ते' इत्यभिधाने गोमांसानुपस्थितौ विदग्धस्य जुगुप्सानापत्तेरिति भावः । बोध इत्यग्रे इतीति शेषः । सच शक्ति-निरूपण समाप्तौ ॥

ननु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे लक्षणोच्छेद इति चेत् ? । न । योगिनां सर्वार्थवाचकत्वज्ञाने सत्यप्यस्मदादीनां तदभावात् । किञ्च अन्वयाद्यनुपपत्तिज्ञानपूर्वकं शक्य-त्वेन गृहीतार्थसम्बन्धज्ञानेनोद्बुद्धशक्तिसंस्कारतो बोधे लक्षणेति व्यवहारात् । तच्छक्तिसंस्कारश्चेदृशे स्थले जन्मान्तरीयोऽपि ।

वस्तुतस्तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजम् । अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ घोषादिपदे एव मकरादिलक्ष-णापत्तिः, तावताऽप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात् । एवं रूढिप्रयोजनान्यतरदपि तत्कारणमनुभवबलात् ।

(कुं० टी०) शक्यत्वेनेति । अन्वयानुपपत्तिज्ञानपूर्वकं यत् शक्य-सम्बन्धस्मरणं तेनोद्बुद्धो यः संस्कार इत्यर्थः । व्यञ्जनायामतिव्या-प्तिवारणाय शक्यत्वेनेति । मुख्यस्याप्यभिधारूपसम्बन्धेन प्रतिपादनं सम्भवतीति अन्वयानुपपत्तीत्याद्युक्तम् । ननु गङ्गापदस्य प्रवाहमुप-स्थाप्य निवृत्तौ प्रवाहसम्बन्धेन तीरोपस्थितावपि गङ्गापदस्य वृत्तिर्न स्यादिति चेत्सत्यम् । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति रीत्या साक्षात्सम्बन्धिनो बाधात् सम्बन्धिसम्बन्धिनोऽपि ग्रहणमिति भावः । एतेन तीरांशे ऽनुभवाभावात्संस्कारासम्भव इत्यपास्तम् । गङ्गापदस-म्बन्धस्य तत्रापि सत्त्वात् । व्यवहारादिति । भगवदिच्छायाः सन्मात्र-विषयत्वात्तीरादावपि वस्तुतः शक्तिरेवेति भावः । एतेनानन्तस्थले ऽतिरिक्तकल्पनापेक्षया क्लृप्तायां शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायां लाघव-मित्यपास्तम् । यत्तु केवलगङ्गापदात्तीराबोधात् घोषपदमेव तीरबोधकम् । अत एव लाक्षणिकं नानुभावकमिति प्रवाद इति तन्न । गङ्गायामिति सप्तम्यर्थस्य तत्रान्वयानापत्तेरप्रकृत्यर्थत्वात् । यत्तु शक्तिर्नेश्वरेच्छा-रूपा, अपभ्रंशेऽपि सत्त्वात् , किन्त्वतिरिक्तैवेति न सा तीरादौ क्लृप्तेति । तन्न । अपभ्रंशानामपि वाचकत्वस्यैवौचित्यात् । शक्तिसंस्कारः । शक्ति-जन्यः संस्कारः । जन्मान्तरीयो ऽपीति । बालानां स्तनपानादाविष्टसा-धनताज्ञानस्य तथैव सम्भवात् ।

अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वं दूषयति–वस्तुतस्त्विति । ये त्वाहुः–'अन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजम्' अस्ति च 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादावपि भोजनविषयकप्रवेशान्वयस्य यष्टिष्वनुपपत्तिरिति। तद् दूषयति–अन्यथेति। किञ्च अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वं न तज्जनकत्वम्। शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणायास्तदजन्यत्वात् । नापि लक्ष्यार्थतात्पर्यग्राहकत्वं, प्रकरणादिनापि तत्परत्वसम्भवात्। नापि लक्ष्यार्थबोधहेतुत्वं, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात्। घोषादिपदे इति । न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायात् गङ्गापदे एव लक्षणेत्यन्ये । रूढीति । कुशल इत्यत्र रूढिः।एवं 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र शैत्यादिप्रतीतिः प्रयोजनमित्यर्थः । यथाहि 'गङ्गायां घोष' इति वाक्यात् पावनत्वं प्रतीयते, न तादृशं'गङ्गातीर' इति वाक्यात् । एवञ्च मुख्यार्थबोधः शक्यार्थसम्बन्धो रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति हेतुत्रयं बोध्यम् ॥

(क० टी०) सिंहावलोकनन्यायेन लक्षणां निरूपयति–नन्वित्यादिना । उच्छेदः–अतिरिक्तवृत्तिस्वीकारनैष्फल्यमित्यर्थः । तत्र समाधिं प्रागुक्तमेव तावदाह–योगिनामिति । नन्वेतावता तेषां तदुच्छेद एवान्येषां तदभाव एवेति लब्धं, परन्तु तेषामपि तद्व्यवहारस्य क्वचिद्वक्तव्यत्वेन कुत्र सः । किञ्चान्येषां मते तत्स्वरूपं किम्। अतो योगितदन्यतादृशवैयाकरणसिद्धान्ताभिमानियावच्छब्दार्थज्ञानं तावत्सर्वसर्वार्थवाचकत्वज्ञानितदन्यास्मत्पदवाच्यवैयाकरणेतित्रितयसाधारण्येन तत्तावद् अभ्युपेत्य प्राचीनदीक्षितादिमतेनाह–किञ्चेति । आदिना तात्पर्यपरिग्रहः । एतदन्यतरानुपपत्त्येत्यर्थः । अर्थेति । प्रसिद्धेत्यादिः । उक्तसिद्धान्तात् तत्सम्बन्धिनस्तदर्थस्य तत्सम्बन्धज्ञाने एव शक्तिसंस्कारोद्बोधादिति भावः । बोधे इति । तस्मिन्सति तज्जनकतादृशसंस्कारे तच्छक्तौ वा लक्षणेति व्यवेत्याद्यर्थः ! व्यवेत्यनेन द्वितीयपक्षस्यैवेष्टत्वं सूचितम् । लाघवाद्दोषलेशाभावाच्च । नन्वेवं यत्रैहिकः शक्तिग्रह एव न घटादौ तस्यान्त्यानां, तत्र तस्यैवाभावेन तस्य सुतरामभावाद्बोधाभावापत्तिरत आह–तच्छक्तीति । स चासौ शक्तिसंस्कारश्चेत्यर्थः । घटादिपदशक्तिसमित्याद्यर्थो वा । न तूद्बुद्धशक्त्येत्याद्यर्थः । कारणस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वावश्यकत्वादनतिप्रसङ्गायाह–ईदृशेति । लक्ष्यार्थबोधविषय इत्यर्थः । अपिरैहिकसमुच्चायकः । अनेन तदनभिमान्यस्मत्पदवाच्यवैयाकरणानामपि गतिः सूचिता । तत्र योगिनामैहिक एव, तदभिमानिनां द्विविधोऽपि, तदनभिमानिनां जन्मान्तरीय एव फलबलकल्प्यः। अतएव सृष्ट्याद्यकालिकलक्षणाव्यवहारोपपत्तिरपीति बोध्यम् ।

प्रागुक्तसर्वस्य युक्तत्वेऽप्यन्वयनिवेशमात्रस्य तत्रानुचितत्वमित्याह-वस्तुत इति। एवेन तद्व्यवच्छेदः। तस्या अन्यत्राप्यावश्यकत्वादाह-तद्बीजमिति। सर्वत्र सत्त्वादिति भावः। यद्यपि लक्षणाजन्यबोधेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यार्थबाधज्ञानं मुख्यार्थसम्बन्धज्ञानं च कारणम् तद्बाधश्च समभिव्याहृतपदतात्पर्यविषये मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण मुख्यार्थासंसर्गरूपः। तेन 'छत्रिणो यान्ति' 'कुन्तान्प्रवेशय' 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ छत्र्यादिमुख्यार्थानां समभिव्याहृतक्रियासु कर्तृत्वादिभिरन्वयाबाधे ऽपि तत्तात्पर्यविषयेषु छत्र्यच्छत्रिगमनभोजनार्थप्रवेशदध्युपघातकावधिकरक्षणेषु मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण तदन्वयबाधोऽस्त्येवेति। तत्र छत्रिपदमेकसार्थप्रविष्टच्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये लाक्षणिकम्, एवमन्यत्रापीति। साऽपि सर्वत्रास्ति, तथाप्याह-अन्यथेति। अन्वयानुपपत्तिज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वे इत्यर्थः। हि यतः। एवेन तद्व्यवच्छेदः। विशेषगमकाभावे जघन्ये लक्षणेति सिद्धान्तात्। परंपरासम्बन्धस्यापि एतद्बीजत्वस्यान्यार्थं वक्ष्यमाणत्वात्। एतेन क्वचित्सा क्वचित्सेत्यपि निरस्तम्। गौरवात्। अत एव समुच्चयो ऽपि निरस्तः। हारादित्यग्रे इति बोध्यमिति शेषः। एवम्। उभयज्ञानवत्। अत्रान्वयव्यतिरेकयोर्दुर्वचत्वादाह-अनुभवेति। तथाच तत एव द्वितीयपक्षाऽऽदरोऽगत्या तृणारणिमणिन्यायेनाद्यपक्षादरो नेति भावः॥

अत्रेदं बोध्यम्। शक्यार्थोपस्थितौ तद्विषयकान्वयबोधे जाते तस्मिन्वक्तृतात्पर्याविषयत्वेनाप्रामाण्यग्रहे तदितरत्र वक्तृतात्पर्यग्रहे च सति लाक्षणिकार्थबोधः, शक्यार्थान्वयबोधं विना तत्र तात्पर्याविषयत्वग्रहासम्भवात्। संसर्गविषयज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वात्। प्रसिद्धनानार्थविषयकबोधजनकत्वमेव नानार्थत्वमिति नातिप्रसक्तं नानार्थत्वम्। सम्बन्धज्ञानं 'तीरसम्बन्धि प्रवाहबोधकमिदम्' इति 'गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धि तीरम्' इति वा।

सम्बन्ध एव लक्षणेत्यन्ये। अत्र पक्षेऽपि संयोग-संयुक्तवृत्तित्व-रूपसम्बन्धद्वयरूपा एका लक्षणा। लक्षणेति जातावेकवचनम्। एवञ्च लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि

लक्षणा भवत्येवेति बोध्यम् । विशेषणे संयोगारोपो वा।

लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, उभाभ्यामनारोपितैकसम्बन्धस्यासम्भवात् । विशेष्यगतसम्बन्धज्ञानस्य लक्ष्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यबुद्धित्वं कार्यतावच्छेदकमित्यलक्ष्यस्यैव तस्य भानमित्यन्ये । तादृशसम्बन्धज्ञानजन्या तदुपस्थितिरेव लक्षणा । स्वविषयसम्बन्धिवाचकत्वेन चैषा पदनिष्ठा ।

वृत्तित्वं तु शाब्दबोधजनकपदपदार्थसम्बन्धत्वमिति परे । तन्मतेऽपि स्फुटमेव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा । पदादपि शाब्दबोध एव, न तु स्मृतिरिति तेषामाशयः । यत्र 'कमलानि कमलानि' इत्यादौ सौरभविशिष्टकमलबोधस्तत्रापि विशिष्टे लक्षणा ।

(कुं० टी०) अप्रामाण्यग्रहे सतीति । शक्यार्थान्वयानुपस्थितौ तत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानासम्भवादिति भावः । बोधं विनेति । अधिकरणानालिङ्गिताभावबोधासम्भवात् । ननु गङ्गापदात्प्रवाहस्योपस्थितावपि तदन्वयबोधे मानाभाव इत्यत आह—संसर्गेति । पदार्थान्तरसम्बन्धोपस्थितिरेवान्वयबोध इति भावः । ननु हर्यादिपदवद्गङ्गादिपदानामपि नानार्थत्वापत्तिरत आह—प्रसिद्धेति । गङ्गापदात्तीरबोधेऽपि तस्याप्रसिद्धत्वान्न नानार्थत्वमिति भावः । ननु घोषसम्बन्धिनां मत्स्यादीनामपि बोधापत्तिरतोऽर्थसम्बन्धज्ञानेनेत्यत्र सम्बन्धज्ञानाकारमाह—सम्बन्धज्ञानमिति । तथाच तीरादिविषयकबोधजनकत्वमेव लक्षणेति भावः । ननु गङ्गापदस्यैव तीरबोधकत्वे 'लाक्षणिकं नानुभावकम्' इति प्रवादासङ्गतिरिति चेत् । सत्यम् । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावे तात्पर्यात् । अत एव 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति प्रवादः । शाब्दिकमते तु प्रवाहत्वेनैव तीरबोधान्न कापि शङ्का ।

तार्किकमतमाह—सम्बन्ध एवेति । न तु पूर्वोक्त उद्बुद्धसंस्कारः । ननु तीरतीरत्वयोरेकस्य प्रवाहसम्बन्धस्याभावात्तार्किकमते तत्र शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न स्यादत आह—अत्र पक्षेऽपीति । अपिना प्रथमपक्षेऽपि लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा सूचिता । एतेन शक्यादशक्योपस्थितिरूपा लक्षणा शक्यतावच्छेदकेऽप्यस्ति, शक्यस-

म्बन्धरूपा तु नास्तीत्यपास्तम्। ननु संयोगः सम्बन्धस्तीरे तीरत्वे तु संयुक्तवृत्तित्वमिति तयोर्भेदात्सम्बन्ध इत्येकवचनानुपपत्तिरत आह—जाताविति। सम्बन्धत्वेनैकत्वादिति भावः।

वस्तुतस्तु पदपदार्थयोरभेदाध्यासेनैकत्वात् गङ्गापदमेव सम्बन्धिज्ञानविधया तीरस्मारकमस्तु। अविनाभूतत्वात्तीरत्वस्मृतावपि तत्र गङ्गापदवृत्तिकल्पने बीजाभावः। लक्ष्यतावच्छेदके ऽपीति। अन्यथा शक्यतावच्छेदके ऽपि शक्तिर्न स्यात्। ननु तीरत्वं गङ्गाया इति सम्बन्धग्रहाभावान्न तत्र लक्षणेति चेत्, घटो नेत्यादौ यथा घटत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संसर्गमर्यादया भासते एवं तीरत्वे ऽपि सामीप्यावच्छेदकत्वरूपपरम्परासम्बन्धसत्त्वात्।

विशेषणे। तीरत्वादौ। दीधितिकारमतमाह—लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति। उभाभ्याम्। तीरतीरत्वाभ्याम्। विशेष्येति। तीरादीत्यर्थः। तीरत्वप्रकारकतीरविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तीरनिष्ठसम्बन्धज्ञानं कारणमित्यर्थः। एतन्मते वृत्त्येति नियमभङ्ग इत्यस्वरसः। मीमांसकमतमाह—तादृशेति। शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति तत्सिद्धान्तात्। गङ्गापदेन प्रवाहस्मरणं प्रवाहेण च तीरस्मरणम्। तदेव च बोधहेतुः। अत एव गङ्गापदस्य तीरोपस्थापकत्वाभावात् "लाक्षणिकं नानुभावकम्" इति प्रवादः। ननु तीरोपस्थितेः पदजन्यत्वाभावात्कथं शाब्दबोधविषयतेति चेन्न। शक्यार्थबोधे एव तथा नियमेन लक्ष्यार्थबोधे पदार्थोपस्थितेरेव नियामकत्वात्। एतन्मते तीरस्य गङ्गापदार्थत्वाभावात्तत्र सप्तम्यर्थान्वयानापत्तिः। किञ्चोपस्थितिहेतुर्वृत्तिर्न तूपस्थितिरेव वृत्तिः। ननूपस्थितेरर्थनिष्ठत्वाल्लक्षणायाः शब्दधर्मत्वानापत्तिरत आह—स्वविषयेति। लक्षणाविषयतीरसम्बन्धिप्रवाहवाचकत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः।

ननु शक्तेरिच्छारूपतया लक्षणायाश्च बोधरूपतया भिन्नजातीयत्वाद्वृत्तित्वासम्भव इत्यत आह—वृत्तित्वं त्विति। पदपदार्थेति। गङ्गापदस्य यः प्रवाहे सम्बन्धो, यश्च तीरे सम्बन्धः स वृत्तिरित्यर्थः। तथा च तीरसम्बन्धस्यैव वृत्तित्वेऽपि लक्षणाहेतुत्वात्तस्यापि लक्षणात्वव्यवहार इति भावः। ननु शाब्दबोधजनकेत्याद्ययुक्तं पदेन पदार्थस्मरणस्यैवोदयादत आह—पदादपीति। आशय इति। अन्यथा अवान्तरवाक्यार्थबोधकाले पदार्थस्मरणस्य नष्टत्वान्महावाक्यार्थबोधो न स्यात्। कमलानीति। एकं कमलपदं सौरभविशिष्टस्य बोधकम्। एतेन 'विशिष्टवाचकपदानां विशेष्ये न लक्षणा, 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणे'त्युक्तेरिति तार्किकोक्तमपास्तम्। तत्प्रवादस्य निर्मूलत्वात्॥

(क० टी०) मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानं तु तदुपक्षीणमेव। समभिव्याहृतपदार्थासंसृष्टमुख्यार्थकत्वेन भ्रमादिरूपदोषरहिताद्याऽऽप्तपुरुषोच्चारितत्वविशिष्टेन मुख्यार्थपरत्वाभावानुमानपूर्वकसामान्यतात्पर्यग्राहकसहकारेण तदन्यपरत्वग्रहजननात् । तदेतत् ध्वनयन्नाह—अत्रेदमिति । तावन्मात्रेणानिर्वाहादाह—तदितरेति । अत एव तस्या एवैतद्बीजत्वमुक्तम् । ननु तदुपस्थितिरेवास्तां कृतं मध्येऽन्वयबोधेनात आह-शक्यार्थेति । तत्र-बोधे । अयमन्येषामप्यावश्यक इत्याह-संसर्गेति । इयमपि तेषां न स्वरूपसती हेतुः, किन्तु ज्ञातेति नोपक्रमोक्तविरोध इति भावः । त्वादिति । इतीति शेषः । नन्वेवं नानार्थत्वादक्षादिपदवदर्थसन्देहापत्तिः । किञ्च नानार्थजबोधे तात्पर्यज्ञानकारणत्वावश्यकत्वेन गङ्गायां काष्ठमस्तीत्यादिवाक्यजप्रवाहबोधे ऽपि तात्पर्यज्ञानस्य त्वन्मते कारणत्वकल्पने गौरवम्, कोशे पर्यायवाचकमध्ये गणनापत्तिश्चात आह-प्रसिद्धेति । एवं तृतीयमते ऽपि स्वशक्यसम्बन्धेन स्वशक्यान्तरस्यैवोपस्थितिस्तस्याः शक्तेस्तादृशस्थले पयोद्बोधकस्वीकारात् । तथाच नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कारणत्वेनावश्यकतज्ज्ञानस्वरूपमाह-सम्बन्धेति । इदम्-गङ्गापदम् । नन्वत्र पक्षे न विशेष्यतया प्रकारतया वा तज्ज्ञानं, तद्घटकतया तु प्रवाहे तीरसम्बन्धज्ञाने ऽपि न तीरे तत्सम्बन्धज्ञानं लक्षणनिविष्टम्, आर्थिकं चेत्, कृतमनेन, गौरवं चात आह-गङ्गापदेति ।

अथादिपदग्राह्यनैयायिकादिमतमाह-सम्बन्धेति । स्वशक्येत्यादिः । आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च स च ज्ञातो हेतुर्न स्वरूपसन्निति भावः । एवेनान्यव्यवच्छेदः । अत्र पक्षे दोषमुद्धरति-अत्रेति । अपिना पूर्वपक्षसमुच्चयः । तत्र विशिष्टे एव शक्तिग्रहात् शक्तिभेदवल्लक्षणाभेदे ऽपि दोषादाह-एकेति । नन्वेवं सम्बन्धत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वाल्लक्षणासङ्करत आह—लक्षणेति । तत्फलमाह-एवञ्चेति । तथा स्वीकारे चेत्यर्थः । प्रकारतयेति भावः । अत्र मते गौरवादत्रैव लघुभूतं मतमाह—विशेषणे इति । तीरत्वादावित्यर्थः । अयं भावः-तीरत्वविशिष्टतीरेणैव प्रवाहस्य सम्बन्धग्रहः । विशेषणे च तत्सम्बन्धासत्त्वे कथं विशिष्टे तद्ग्रहः स्यात्, अतो विशेषणेऽपि आरोपितः सम्बन्धः । नहि स्वरूपसन्सम्बन्धो लक्षणा, किन्तु ज्ञात एवेति सर्वथा लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणेति । तथाच तत्र सम्बन्धो यथाकथंचिन्निविष्ट इति भावः । अत्रैवेतो ऽपि लाघवान्मतान्तरमाह-लक्ष्यतेति । उभाभ्यां तीरतीरत्वाभ्याम् । उक्तरीत्याऽसम्भवनिरासायाऽऽह-आनारोपितैकेति । आद्ये तीरेण सम्बन्धः संयोगः ।

तीरत्वेन तु संयुक्तसमवायः। द्वितीये त्वंशे आरोपितत्वमेव। लक्षणेऽपि तथैव निवेशः। अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेस्तथा सम्बन्धद्वयनिवेशे प्रागुक्तगौरवाच्चेति भावः। नन्वेवमलक्ष्यस्य भाने ऽतिप्रसङ्गापत्तिरत आह–विशेष्येति।

अथालङ्कारिकादिमतमाह–तादृशेति। तदनुपपत्तिपूर्वकं शक्यत्वेन गृहीतप्रसिद्धार्थसम्बन्धज्ञानजन्येत्यर्थः। तदुपेति। शक्यादशक्योपस्थितिरित्यर्थः। एकसम्बन्धिज्ञानविषया शक्तिप्रयोज्या पदजशक्यज्ञानजन्या शक्यतानवच्छेदकावच्छिन्नोपस्थितिरिति यावत्। गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ मुख्यार्थबाधज्ञानसहकृतैकसम्बन्धिज्ञानात्प्राक् गृहीतसम्बन्धकस्योपस्थितस्य तीरादेः शाब्दबोधे भानं, तत्र च पदप्रयोज्यैवोपस्थितिस्तन्त्रं, न तु पदजन्यैवेति नियम इति न दोषः। इयं च स्वरूपसती हेतुः। आकाशपदशक्यस्याप्याकाशस्य पदादेव समवायेनोपस्थितिस्तत्सम्बन्धाच्चान्योपस्थितिस्तस्य शाब्दे ऽन्वयवारणाय शक्तिप्रयोज्येति। घटरूपार्थदर्शनेन शक्तिसम्बन्धादुपस्थितघटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशस्य शाब्देऽन्वयवारणाय पदजशक्यज्ञानजन्येति। सामान्यशब्दस्य विशेषलक्षणस्थले उपस्थितिविषयस्य विशेषप्रकारावच्छिन्नस्यार्थस्य शक्यार्थभिन्नत्वाभावात्तत्संग्रहाय शक्यतानवच्छेदकावच्छिन्नेति। एवञ्च शक्यतानवच्छेदकविशेषरूपावच्छिन्नत्वात्तत्सङ्ग्रहः। न चैवं तादृशोपस्थितेः स्वरूपतो न मुख्यार्थबाधाधीनत्वं, सम्बन्धिज्ञानादिरूपोद्बोधकसत्त्वे ऽपि तमनपेक्ष्यैव संस्कारेण मुख्यार्थस्येव (१)तस्याप्युपस्थितेः सम्भवात्। तथा च लक्षणाया मुख्यार्थबाधाधीनत्वव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तज्जन्यशाब्दानुभवस्य तदधीनत्वेन तस्या अपि तत्त्वव्यवहारादिति भावः। एवेन मतद्वयव्यवच्छेदः। एवं प्रागपि। नन्वेवमपि कथमस्याः पदनिष्ठत्वमत आह—स्वेति। अत एव लाक्षणिकं पदमिति व्यवहारः। चस्त्वर्थे। एवं मध्यमपक्षे ऽपि स्वप्रतियोगिवाचकत्वेन पदनिष्ठत्वं बोध्यम्।

नन्वेवमपि वृत्तिभूतलक्षणाया नेदं लक्षणं योग्यमुपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिर्न तूपस्थितिरेवात आह—वृत्तित्वं त्विति। लक्षणान्तरमपि प्रागुक्तम्।

---

(१) तस्या अपि तत्त्वव्यवहारात्। अत एव पदमस्तीत्यादौ वर्णसमुदाये शक्तं पदपदमिति जानतः पदपदाच्छक्त्योपस्थितवर्णसमुदायेन स्वाश्रयतयोपस्थिताकाशादेरन्वयबोधापत्तिरिति निरस्तम्। मुख्यार्थबाधज्ञानाभावात्। तत्सत्त्वे सति च तात्पर्ये इष्टापत्तेरिति भावः। इति पाठान्तरम्। क्वचिद्दृश्यते।

सिद्धान्तमतेन एकवाक्यत्वमाह-तन्मते ऽपीति । (२)विशेषे एव प्राक्सम्बन्धग्रहात् जात्यन्यस्य निर्धर्मिकभानाभावाच्चेति भावः । शक्तिप्रयोज्येति विशेषणलब्धमेवाह-पदादपीति । अन्यथा पदप्रयोज्यापि सा नेति प्रागुक्तदोष एवेति भावः । न च अत्र पक्षे सामान्यकार्यकारणभावस्वीकारादेव मध्यमपक्षवत्कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् । विशेषकार्यकारणभावानामावश्यकत्वेन तत्कल्पने मानाभावादिति तात्पर्यम् । शक्यतानवच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह—यत्रेति ।

सा द्विविधा, गौणी शुद्धा च । स्वनिरूपितसादृश्याधिकरणत्वसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका गौणी । तदतिरिक्तसम्बन्धेन तत्प्रतिपादिका शुद्धा ।

प्रकारान्तरेणापि सा द्विविधा, अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था च । शक्यार्थापरित्यागेनेतरार्थलक्षणमाद्या । तदपरित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनाऽन्वयित्वम् । तेन 'छत्रिणो यान्ति' 'कुन्तान्प्रवेशय' 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ न दोषः, अच्छत्र्यादिसाधारणरूपेण छत्र्यादेः, कुन्तवद्विशेषणतया कुन्तानां, दध्युपघातकतया काकादेश्च लक्ष्यार्थान्वयिक्रियाविशेषणत्वात् । स्वार्थपरित्यागेनेतरार्थलक्षणमन्त्या । तत्परित्यागश्च शक्यार्थस्य केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनाऽनन्वयित्वम् । अतो 'गां बाहीकं पश्य' इत्यादौ न दोषः । अत्र गोसदृशे लक्षणायामपि न गोस्तदन्वयिदर्शनक्रियाऽन्वयित्वम् । एवं रीत्याऽन्येऽपि प्रकारा ऊह्याः ।

त्वगादिशब्दानां 'त्वचा ज्ञातम्' इत्यादौ त्वगिन्द्रिये निरूढलक्षणा । असति प्रयोजने शक्यार्थबाधप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्ध्यपरार्थबोधे निरूढलक्षणेति

---

(२) शक्यतानवच्छेदकावच्छिन्नेत्युक्तेरिति भावः । इत्यन्यत्र हस्तलिखितपुस्तके पाठान्तरम् ।

व्यवहारः, (१)अन्यथा रूढिशक्तिरेवेति बोध्यम्। प्रयोजनवती तु 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यत्र भीतिपलायमानवाक्ये कुन्तानां तात्पर्यविषयकुन्तिप्रवेशेऽन्वयबाधात्कुन्तपदस्य तत्संयुक्तपुरुषे लक्षणा, कुन्तगततैक्ष्ण्यप्रतीतिः प्रयोजनम्। 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र प्रवाहे घोषाधिकरणत्वबाधात् गङ्गापदेन स्वसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते, गङ्गागतशैत्यपावनत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र गोसादृश्यं लक्ष्यतावच्छेदकं; गवाभेदप्रत्ययः फलम्, व्यञ्जनाजन्यबोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। एष चाहार्यः। शब्दजन्यभेदकधर्मोपस्थितिकालिकत्वात्। गङ्गायां घोष इत्यादौ च गङ्गागतशैत्यादिप्रतीतये मध्ये (२)तीरादौ गङ्गाऽभेदप्रतीतिः। 'उपकृतं नाम' इत्यादौ लक्ष्येऽपकारे उपकाराभेदप्रतीतिद्वारैव साधुत्वं व्यङ्ग्यम्।

केचित्तु 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ साधारणधर्माश्रयो जडादिर्जडत्वेन लक्ष्यस्तत्र गवाभेदप्रतीतिद्वारा गोवृत्त्यसाधारणजडत्वप्रतीतिः फलम्। न च 'गौर्वाहीको जडः' इत्यादौ पौनरुक्त्यम्, लक्ष्यतावच्छेदकान्तरव्युदासे तस्य तात्पर्यात्। सदृशत्वेन लक्षणेतिवादिनाऽपि सादृश्यस्य विशिष्य साधारणधर्मप्रतीतिं विना पर्यवसानाभावेन प्रसिद्ध्यादिना तत्पर्यवसानं वाच्यमित्यन्यथानुपपत्त्या प्रस्तुताया लक्षणायाः साधारणधर्मविशिष्ट एवौचित्यात्। एतेन 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ गोशब्देन स्वशक्यगतजाड्यादिगुणसदृशजाड्यादय एव लक्ष्यन्ते, तैश्च जातिशक्तिनये व्यक्तिलाभवत्स्वाश्रयव्यक्तिलाभ इति परास्तमित्याहुः।

---

(१) यथा मणिनूपुरादौ। (२) लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थबोधमध्ये।

'ग्रामो दग्धः' 'पुष्पितं वनम्' इत्यादौ "दग्धादिपदान्यंशेऽप्यजन्तानि" इत्यर्थवत्सूत्रभाष्योक्तेः, तत्र लक्षणैव नेति बोध्यम् । ईदृशेषु जहदजहल्लक्षणेत्यन्ये ।

(कु० टी०) स्वनिरूपितेति । स्वं शक्यम् । सादृश्यसम्बन्धेन यः शक्यसम्बन्धस्तत्प्रतिपादिका गौणीत्यर्थः । सा–शुद्धा । यत्तु जातिपक्षे 'गौरनुबन्ध्यः' इत्यत्र स्वार्थपरित्यागेन व्यक्तिबोधाल्लक्षणेति तन्न । तत्र हि अविनाभावात् व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनाभिधीयते रूढेः प्रयोजनस्य वाऽभावेन लक्षणासम्भवात् । लक्षणम्–बोधनम् । ननु छत्रिपदाच्छत्रिबोधे कथमन्यबोधः, अच्छत्रिबोधे च स्वार्थस्य परित्याग एवेत्यत आह–तदपरित्यागश्चेति । तथाच उभयसाधारणरूपेण शक्यलक्ष्ययोरेकत्रान्वये सेत्यर्थः । येन केनापीति । विशेष्यतया विशेषणतया वा । छत्रिणो यान्तीति । अत्रैकसार्थवाहित्वेनाच्छत्रिणामिव च्छत्रिणामपि गमने ऽन्वयः । यत्र स्वार्थस्य विशेष्यतया क्रियान्वयः सा अजहत्स्वार्था । यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तु जहत्स्वार्थैवेति तार्किकोक्तं निराकर्तुमाह–कुन्तवदिति । कुन्तिनि पुरुषे कुन्तो विशेषणम् । तथा च कुन्तिनामिव विशेषणतया कुन्तानामपि प्रवेशेऽन्वयः । तीक्ष्णत्वं च साधारणो धर्मः । काकेभ्यो दधीत्यादेरजहत्स्वार्थत्वोपपादनेन तृतीयप्रकारत्वं निराकरोति–दध्युपघातकतयेति ।

अत्रेति । गोसदृशे लक्षणायां गोरपि विशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । ननु गोत्वमेव बाहीके आरोप्यत इति मते कथं स्वार्थस्य त्याग इति चेत् । न सर्वजातीनां व्यापकत्वे ऽपि यत्राभिव्यक्तास्तत्रैव कार्यसाधिका इति वक्ष्यमाणत्वेन तद्रीत्या स्वार्थत्यागात् । ननु कुशलादिपदे ऽपि स्वार्थबोधपूर्वकः परार्थो भवति, विवेचकत्वे च सम्बन्धोऽप्यस्तीति निरूढलक्षणात्वापत्तिरत आह–असति प्रयोजने इति । यथा हि शैत्यपावनत्वादिप्रतीतये गङ्गापदेन तीरं लक्ष्यते नैवं रूढिस्थले इत्यर्थः । अन्वयेति । तथाच कुशलशब्देऽवयवार्थानुसन्धाने निरूढलक्षणाननुसन्धाने तु रूढिरेव । ननु कथं शुद्धैव द्विधा गौण्या अपि भेदद्वयसम्भवात् । तथा हि 'गौर्बाहीक' इत्यत्र जहत्स्वार्था गोबाहीकोभयतात्पर्यके 'एते गाव आनीयन्ताम्' इत्यादावजहत्स्वार्थेति चेत्सत्यम् । अत्र सम्बन्धः सादृश्यमन्यो वा । आद्ये शक्यसादृश्यस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्य लक्ष्यत्वं येनाजहत्स्वार्थता स्यात् । द्वितीये तु सादृश्यसम्बन्धाभावे गौणीत्वमेव न स्यात् । कुन्तानामिति । तात्पर्यविषये कुन्तिप्रवेशे कुन्ताना-

मन्वयबोधादित्यन्वयः ।

गोसादृश्यमिति । उपमितसमासे एव सादृश्यं लक्ष्यतावच्छेदकमित्यन्ये । ननु गवाभेदस्य बाधितत्वात्कथं तत्प्रतीतिरत आह--व्यञ्जनाजन्येति । बाधज्ञानं तु निश्चयात्मकमेव प्रतिबन्धकम् । बाधसंशयानन्तरमपि विशेषदर्शने तद्वृत्ताबुद्धेः अप्रतिबन्धकत्वे बीजमाह--एष चेति । अनाहार्यज्ञानस्यैव प्रतिबध्यत्वादिति भावः । भेदकेति । गोत्वबाहीकत्वयोर्भेदकत्वात् । मध्ये इति । वाक्यार्थबोधात् प्रागित्यर्थः । तटादीनां प्रतिपादने कृते तत्प्रतीत्याऽभेदे सति पावनत्वादिलाभ इति भावः । उपकृतमिति ।

उपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

इत्यत्रापकारिणं प्रति उपकृतमित्यपकारं लक्षयति । गोशब्दस्य जाड्यादिपरत्वे गोर्जाड्यमिति प्रतीत्यापत्तिर्नामार्थयोरभेद इति न्यायविरोधश्चेत्यभिप्रेत्याह--केचित्त्विति । अयम्भावः-गवाभिन्नो बाहीक इति बोधे अभेदस्य बाधितत्वाद्गोशब्देन गोसदृशं लक्ष्यम् । गोसादृश्यं च गोगतजाड्यमान्द्यादि । तथाच जडाभिन्नो बाहीक इति बोध इति । अत एव शङ्कते-पौनरुक्त्यमिति । शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणा इति मते तु लाक्षणिकं नानुभावकमिति प्रवादः । तथाच गङ्गापदात्तीरानुपस्थितौ तत्र सप्तम्यर्थान्वयानापत्तिः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितेति न्यायात् । तार्किकाणामयं प्रवादः कथमिति चेत्? उद्देश्यविधेयभावेन लाक्षणिकं नानुभावकमिति तदर्थः । अत एव न विधौ परः शब्दार्थ इति प्रवादः । परे तु 'कुमतिः पशुः' इत्यादौ सर्वलाक्षणिके ऽन्वयदर्शनात् "लाक्षणिकं नानुभावकम्" इति प्रवादोऽसङ्गत एवेत्याहुः । ननु साधारणधर्माश्रये लक्षणायाम् 'आल्हादयति मुखेन्दुः' इत्यत्र पौनरुक्त्यापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः इन्दुपदस्य इन्दुवृत्तिधर्मवति लक्षणेति ।

सदृशत्वेन लक्षणेति । सदृशे लक्षणेत्यर्थः । सादृश्यस्येति । जडत्वे एव सादृश्यपर्यवसानात्तेनैव रूपेण लक्षणास्त्वित्यर्थः । स्वशक्यगतेति । गवादिपदार्थगोत्वादिसहचारिणो जाड्यादयो लक्ष्यन्ते इत्यर्थः । नन्वेवं गौर्वाहीक इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह-ज्ञातिशक्तिनये इति । तथाच लक्षितं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य गोशब्दो वाहीके वर्तते इत्यर्थः । परास्तमिति । साधारणजाड्यादिलक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य तदाश्रये एव लक्षणाया उचितत्वात् । अन्यथा लक्ष्यमाणव्यधिकरणत्वमशक्यस्य वाहीकस्य गोशब्देन प्रतिपादनासम्भवश्च । तदाहुः—

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता।

इति। लक्ष्यमाणा ये जाड्यादयस्तैरेव यदि शक्यसम्बन्धस्तदा गौणी वृत्तिरित्यर्थ इति भावः।

ग्रामो दग्ध इति। अवयवधर्माणां समुदाये ऽत्रारोप इति न युक्तम्। दग्धपदस्यैव दग्धगृहवद्वाचकत्वादिति भावः। जहदजहदिति। दग्धस्य तद्वतश्च बोधात्॥

(क० टी०) मतान्तरासाङ्गत्यध्वननाय प्राग्वद्विभजते--सेति। यत्तु गौणी न लक्षणान्तर्गता विशिष्टबुद्धियोग्यसम्बन्धे सत्येव लक्षणाप्रवृत्तेः। न हि संयोगेन दण्डी चैत्र इतिवत्साइश्येन सिंहवान् चैत्र इति भवतीति मीमांसकाः। तत्र विशिष्टबुद्ध्ययोग्यत्वे ऽपि विपरीतलक्षणास्थले स्वनिरूपितविरोधाधिकरणत्वसम्बन्धेऽस्यस्याः सत्त्वात्। तदेतत् ध्वनयन्नादौ तामाह-गौणीति। स्वं शक्योऽर्थः। अत एव लाघवेनाह-तदतीति। तदौ प्रक्रान्तपरामर्शकौ। अपिः पूर्वसमुच्चये। सा-लक्षणा। तथाच द्विविधापि सा प्रत्येकं द्विविधेत्यर्थः। लक्षणमित्यत्र करणे ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। ननु शक्यार्थपरित्यागस्य क्वाप्यभावेन विशेषणं व्यर्थमत आह—तदपरीति। शक्यार्थापरीत्यर्थः। तेनेत्यस्यार्थमाह--छत्र्यादीति। आदिना छत्रिणः। तादृशरूपं चैकसार्थप्रविष्टत्वम्। अत इत्यस्यार्थमाह--अत्र हीति। हि यतः। अत्रोदाहृतयोराद्या शुद्धा, अन्त्या गौणी। उपसंहरति--एवमिति। सारोपात्व—साध्यवसानात्व-रूढिमतीत्वप्रयोजनवतीत्वादिरूपा इत्यर्थः

तेषामेव दिक्प्रदर्शनं कुर्वन्नाह-त्वगादीति। इयं शुद्धा जहत्स्वार्था। ननु रुढिः प्रसिद्धिस्तथाचैषामर्थानां प्रसिद्धत्वेन तत्र शक्तिरेवास्तु अश्वगन्धादिपदानामिवौषधिविशेषादावत आह-असतीति। इदञ्च प्रयोजनवत्यतिप्रसङ्गनिरासाय। एतेन यदि कुशलादिपदे शुक्लादिपदे च तत्पूर्वकं दक्षादेर्गुणिनश्च बोधः प्रामाणिकानुभवसिद्धस्तदा लक्षणा। विवेचकत्वरूपं साइश्यम्। विवेचकत्वं च सतो ग्रहणमसतः परित्यागरूपं कुशग्राहिणि दक्षे च वर्तते। तत्राप्याद्ये जहत्स्वार्था, अन्त्येऽजहत्स्वार्था। अन्यथा रूढिशक्तिरेवेति सूचितम्। युक्तश्चान्त्यपक्षः, दक्षत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। व्युत्पत्तिनिमित्तस्य च झटित्यप्रतीतेर्बाधप्रतिसन्धानं विनापि तत्प्रतीतेः। कुशेः कलजित्यादिना तत्साधनाच्चेति बोध्यम्। प्रविशन्तीति पूर्वान्वयि। कुन्तगतेति। लक्ष्येष्वित्यादिः। इयं शुद्धाऽजहत्स्वार्था, पुरुषविशेषणतया कुन्तानां प्रवेशान्वयात्। इमां शुद्धां जहत्स्वार्थामाह-गंगायामिति। घोष आभीरपल्ली। गंगागते·

ति। लक्ष्ये इत्यादिः। अत्र प्रवाहस्य तदन्वय्यनन्वयित्वात्तत्वम्। अत्र तीरत्वेनैव गङ्गासम्बन्धितीररूपतीरविशेषस्यानयोपस्थितिरिति बोध्यम्। गौणीतु अजहत्स्वार्था न, उक्तयुक्तेः। गोवाहीकोभयपरे 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादौ गोवाहीकसमुदायः छत्रिन्यायेन लक्ष्यते न तु गोसदृशत्वेन। स्वस्मिन्भेदघटितसादृश्याभावादिति प्राञ्चः। यत्तु मुख्यार्थविशेषणिका लक्षणाऽजहत्स्वार्था सा च गौण्यपीति। तन्न। चित्रगुरित्यादावपि परमते ऽजहत्स्वार्थात्वापत्तेः। काकेभ्य इत्यादौ मुख्यार्थस्य विशेषणत्वाभावेन तदसङ्ग्रहाच्च। यदा यत्किञ्चिद्गोसदृशत्वेन गोबाहीकसमुदायप्रतिपिपादयिषया 'गाव एते यान्ति' इति प्रयुक्तं तदा गौण्यप्याद्या दुर्वारैवेति नव्याः।

तदेतत् हृदि निधाय प्रयोजनवतीं गौणीं जहत्स्वार्थामुदाहरति—गौरिति। बाहीके गोत्वबाधात् गोपदेन गोसदृशलक्षणादिति भावः। सादृश्यमहिम्ना भिन्नधर्मप्रकारकोपस्थितावपि गोपदशक्याभेदप्रतीतिर्व्यञ्जनया बाहीके ऽत्रेत्याह—गवेति। ननु बाधज्ञानसत्त्वात्कथं तथापि सो ऽत आह—व्यञ्जनेति। बाधितार्थबोधकतयैव तस्या धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति भावः। यत्तु आहार्यत्वं भेदस्योपस्थितेस्तदसम्भवेनेच्छयैव तदुत्पत्तेरिति तन्न। विषयविषयिपदाभ्यां तत्तद्धर्मप्रकारेण तयोरुपस्थितौ तयोरन्वयबाधात् प्रसिद्धत्वादिना झटिति तत्सादृश्योपस्थितौ लक्षणया सदृशप्रकारकबोधे सादृश्यमाहिम्ना गोत्वबाहीकात्वयोः सामानाधिकरण्यसम्भावनया जातस्यापि भेदज्ञानस्य तिरोधानेन तस्यानाहार्यत्वस्यैव सुवचत्वात्, उक्तहेतोश्च, तथापि कथमाहार्यमतो ध्वनयन्नन्यथा तत्त्वमाह—शब्दजन्येति। कत्वात्। तन्मात्रत्वात्। अयं शुद्धायामप्यावश्यक इत्याह—गङ्गायामिति। इत्यादावपीत्यर्थः। मध्ये—लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थबोधयोर्मध्ये। तथाच गौण्यां स एव प्रयोजनं, शुद्धायां तु उद्देश्यतया चमत्कारितया च प्रधानस्य प्रयोजनान्तरस्य सत्त्वात्सोऽङ्गं न तु सर्वथा तत्र तदभावः। तदुक्तं मम्मटेन "तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसम्प्रत्ययः" इति। तत्त्वेत्यस्य मुख्यगङ्गाद्यभेदेत्यर्थः। न च लक्षणामूलतया गङ्गासम्बन्धप्रतीत्या तत्सिद्धिः। गङ्गातटे घोष इत्यतोऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेः। तदप्युक्तं तेनैव गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाल्लक्षणायाः को भेद इतीति बोध्यम। नन्वेवमप्युपकृतमित्यादौ विरोधिलक्षणास्थले कथमुक्तवैषम्यावभासौ, अन्यथा तेनैव निमित्तेन तत्राप्यभेदबुद्धिः स्यादत

आह-उपेति । (१)

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥

एतच्चापकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कस्यचिदुक्तिः । अपकृतं दुर्जनता शत्रो दुःखितं शरदां वर्षाणामिति बोध्यम् । एवेन साक्षात्स्वव्यवच्छेदः । साधुत्वं तत्प्रतीतिः । अन्यथा तस्मादव्यङ्ग्यतापत्तिरिति भावः।

गौण्यां मम्मटादिमतमाह-केचित्त्विति । जडादिः-वाहीकादिः । जडत्वेन—तदादिना साधारणेन । जाड्यत्वाद्यवच्छिन्नेनेति यावत् । तथाच जडो वाहीक इत्यादिर्वाक्यार्थ इति भावः । तत्र—वाहीके । अत्रान्यदत्तदोषमुद्धरति-नचेति । नचोपात्तधर्मान्यधर्ममुखेन लक्षणेतिवाच्यम्, तदन्यधर्मास्फुरणेऽपि वाक्यार्थप्रतीतिदर्शनादिति भावः । अत एवान्यथा आह-लक्ष्यतेति । ननूपस्थापकाभावेन तस्यानुपस्थितौ कथं तद्विशिष्टे लक्षणाऽत आह—सदृशेति । वाच्यामिति । तथाच गौरवमिति भावः । अत एव लाघवादाह—इतीति । शङ्कानिरासायाह—*अन्यथेति* । सर्वतो बलीयसी सा किं न करोतीति तत एवोपस्थिततद्विशिष्टे तदौचित्यमिति भावः। मीमांसकमतं खण्डयति--*एतेनेति* । पौनरुक्त्यापत्तेस्तत्रापि सादृश्यस्य तथा तां विना तथात्वेन तथा तदवाच्यमिति गौरवाच्चेत्यर्थः । एवेन गुणिव्यवच्छेदस्तेषां वाहीकशब्दादेव लाभादिति भावः । सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरूपप्रदीपोक्तदोषोद्धारमाह—*तैश्चेति* । तथाच गोनिष्ठजाड्यसजातीयजाड्यवदभिन्नो वाहीक इति बोधः । अत्रारुचिबीजं परे त्वित्यादिना व्यक्तीभविष्यति ।

मतान्तरासाङ्गत्यध्वननायादौ सिद्धान्तमाह—*ग्राम इति* । *तत्र*-ग्रामादिपदे । तदेव मतान्तरमाह—*ईदृशोंऽशेति* । ग्रामादिपदस्य स्वार्थैकदेशं परित्यज्य तदेकदेशे वृत्तेः । तथाच तृतीयो ऽयं भेदः । दग्धभूयस्त्वादिद्योतनं च फलमिति भावः । अन्ये इत्यरुचिबीजं तूक्तरीत्या तत्रैतदभाव एव । किञ्च तत्त्वमसीत्यादौ तत्सत्त्वेऽपि द्वितीयभेदेनैवास्याः सङ्ग्रहः । स्वार्थैकदेशत्यागेऽपि तत्त्यागसत्त्वात् । आद्येन तु न सङ्ग्रहः, नञः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वादिति ॥

केचित्तु ज्ञाप्यसम्बन्धेनोद्बुद्धशक्तिसंस्कारतो बोधे लक्षणा । 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्याद्यनुरोधात् ।

(१) नन्वेवमुपकृतमित्यादावप्यभेदबुद्धिः स्यादत इष्टापत्तिमाह-उपेति । इति पाठान्तरम् ।

तथाहि—न तावद्गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यनन्वयापत्तेः। न हि तीरं नदी। अत एव न नदीपदेऽपि, गभीरपदार्थानन्वयात्। न हि तीरं गभीरम्। न च पदद्वये, प्रत्येकं विशिष्टनदीतीराप्राप्तिप्रसङ्गात्। न च नदीपदेन गभीरनदीतीरं लक्ष्यते गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम्। विनिगमनाविरहात्। न च नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्धानुरोधेन तत्रैव सेति वाच्यम्। गभीरपदस्यापि नित्यगुणिवाचकतया तेनापि साक्षात्सम्बन्धस्यैव सत्त्वात्। अतः समुदाये साऽङ्गीकार्या। अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणासिद्धिः। अपभ्रंशे तु लक्षणेष्टैव। अत एव लक्ष्यस्य व्यञ्जकतायां 'साहेन्ती' इत्याद्युदाहरणं प्रकाशकारैर्दत्तं, तस्यापि शक्तत्वाच्च। ज्ञापकत्वं चार्थबोधकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति न प्रत्येकं वर्णेषु सा। लक्ष्यतावच्छेदकत्ववल्लक्षकतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुभूतायां पदघटितानुपूर्व्यां स्वीकारे बाधकाभावः। ज्ञापकताशरीरे ज्ञानं च शाब्दबोधरूपमेव निविष्टमिति न समवायेन घटादिपदज्ञाप्याकाशसम्बन्धिनोऽप्युपस्थितस्य शाब्दबोधविषयत्वम्। अत एव 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेन च्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये लक्षणेति समासादिवृत्तौ विशिष्टशक्तिमनङ्गीकुर्वन्तोऽपि वृद्धा इत्याहुः।

(कु० टी०) स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा। भवति च वाक्यार्थोऽपि वाक्यज्ञाप्यः, तेन वाक्यस्य लक्षणेति मीमांसकमतेनाह—*ज्ञाप्येति*। गभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गभीराभिन्ना नदी। तत्सम्बन्धस्तीर इति भावः। न हि तीरं नदीति। गभीरतीरे नद्यामित्यर्थासम्भवात्। *न नदीपदेऽपीति*। नदीपदेन नदीतीरग्रहणे गभीरसामानाधिकरण्यासम्भव इत्यर्थः। *पदद्वये*। गभीरपदे नदीपदे च।

प्रत्येकमिति । गभीरपदस्य गभीरतीरे, नदीपदस्य नदीतीरे इत्यर्थः। *विशिष्टेति* । गभीरनदीतीरबोधानापत्तेरित्यर्थः । यत्तु गभीरपदं नदीपदं चेत्युभयमपि गभीरनदीतीरलक्षकं तत्रैकपदादर्थबोधे ऽपरपदं तात्पर्यग्राहकमिति । तन्न । एवमपि समुदायशक्तौ पर्यवसाने तस्या एव न्याय्यत्वात् । *विनिगमनाविरहादिति* । गभीरपदस्यैव लक्षणाऽस्त्वित्यर्थः । गभीरत्वविशिष्टनदीसंयुक्तत्वस्य सम्बन्धत्वे गौरवा-ल्लाघवान्नदीपदमेव लक्षकमिति युक्तम् । गभीरपदं गभीरत्वगुणे श-क्तमित्याशयेन शङ्कते-*नचेति* । *गुणीति* । शुक्लादिशब्दवत् । *अत एव* । समुदाये लक्षणास्वीकारादेव । *अर्थवादवाक्यानामि-ति*। अर्थस्य प्रयोजनस्य वदनं विध्यर्थप्रशंसापरं वचनम् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"(१) इति वाक्यस्य वायुदेवताकं कर्म प्रशस्तमित्यर्थ-लक्षकत्वात् । परे तु सर्वत्र विशेष्यपदस्यैव लक्षणा, इतरपदानां तात्प-र्यग्राहकत्वाच्च वाक्यलक्षणाप्रवाद इत्याहुः । तन्न । "विश्वरूपो वै त्वा-ष्ट्रः" इत्यादौ विशेष्यपदानामप्यनेकत्वेन कस्य लक्षणेत्यत्र विनिगम-काभावात् ।

नन्वेवमपभ्रंशेऽपि स्वबोध्यसत्त्वाल्लक्षणापत्तिरतः शक्यसम्बन्ध-रूपैव लक्षणेष्टव्या इति तार्किकमतं निराकरोति-*इष्टैवेति* । अप-भ्रंशेऽपि लक्ष्यमस्तीति दर्शयति-*साहेन्तीति* ।

साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआसि मज्जकए ।
सब्भावसिणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥

इति प्राकृतम् ।

साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनाऽसि मत्कृते ।
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥

इति संस्कृतम् । "मदर्थं नायकं वशीकुर्वन्ती त्वं हे सखि मदर्थं क्षणे क्षणे दुःखिताऽसि सद्भावस्नेहाभ्यां सदृशं यत्करणीयं तत् त्वया कृतम्" इति तदर्थः । अत्र मत्पतिं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति व्यज्यते । यत्तु ज्ञाप्यत्वं न स्वजन्यबोधविषयत्वम् । घटशब्दात्सम-वायेनाकाशस्याप्युपस्थितेः । नापि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वम् । गङ्गा-पदात्प्रवाहस्याबोधेन लक्षणानापत्तेः । तस्मात् शक्त्या स्वजन्यबोधवि-षयत्वमेव ग्राह्यमिति । तन्न । प्रवाहसम्बन्धित्वेनैव तीरबोधात्, अप-

(१) "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" अस्य विधेरर्थवादोऽयम् "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायु-मेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यादि । इदं च जैमिनीये प्रथमाध्याये द्वितीयपादे स्प— ।

अंशेऽपि शक्तिस्वीकारात्, शक्यसम्बन्धोऽपि तत्रास्तीत्याह—*तस्यापीति* ।

न प्रत्येकमिति । बोधकतायाः पदादावेव पर्याप्तत्वात्तत्रैव लक्षणेत्यर्थः । *पदघटितेति* । वाक्यलक्षणायामित्यर्थः । *शाब्दबोधरूपमेवेति* । घटादिपदादाकाशोपस्थितिस्तु सम्बन्धिज्ञानविधया स्मरणरूपैव । समुदायलक्षणायां तार्किकादीनामपि सम्मतिमाह-*छत्रिणो यान्तीति* । ननु समुदायशक्त्यनङ्गीकारे छत्रीति समुदायस्याशक्तत्वात् कथं तस्य लक्षणेति चेत्, अत्राहुः । छत्रपदस्यैव एकसार्थवाहे लक्षणा । मतुबर्थश्च सम्बन्धः । तथाच एकसार्थसम्बन्धवन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । छत्रिपदस्य लक्षणेति प्रवादस्तु स्वज्ञाप्यसम्बन्धसत्त्वादित्यभिप्रायेण । एकसार्थवत्त्वेन च छत्रस्याप्यन्वयादजहत्स्वार्थत्वमिति । *अनङ्गीकुर्वन्तोऽपीति* । ये समुदायशक्तिं नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽपि समुदायलक्षणां वदन्तीत्यर्थः । छत्रिशब्दस्य शक्त्यभावेऽपि स्वज्ञाप्यसम्बन्धरूपा लक्षणा भवत्येवेति भावः ॥

(क० टी०) उक्तमतानां मध्ये मतद्वयं न युक्तं किन्त्वाद्यमेवेति सूचयितुं तत्र शक्येत्यत्र ज्ञाप्येति निवेश्य तदेव परिष्कुर्वतां व्यपेक्षादिवादिनां मतमाह-*केचित्त्विति* । तदनुपपत्तिज्ञानपूर्वकस्वज्ञाप्यत्वेन गृहीतप्रसिद्धार्थसम्बन्धज्ञानेनेत्यर्थः । नन्वत्रैकपदलक्षणोक्तमतेनैव सिद्धेति वृथाऽयं प्रयासो ऽत आह-*तथा हीति* । *पदेऽपि* लक्षकत्वमिति शेषः । अत एवेत्यस्यार्थमाह-*गभीरेति* । उभयथाप्राप्तानन्वयदोषमुद्धरति-*न चेति* । उक्तमतेनैवेति भावः । एवमग्रे ऽपि । इमामप्युद्धरति-*न चेति* । एवमग्रे ऽपि । *नित्येति* । नद्यां गम्भीर इत्यादिप्रयोगाभावेन शुक्लादिवैषम्यात् । अतः-विनिगमनाविरहसत्त्वात् । *कार्येति* । तत्र च शक्त्यभावेनोक्तमतेनानिर्वाहादिदमावश्यकमिति भावः । मीमांसकसम्मतमपीदमित्याह-*अत एवेति* । ज्ञाप्यत्वनिवेशादेवेत्यर्थः । नन्वेवमपभ्रंशेऽपि लक्षणापत्तिः, पूर्वमते तु न, तस्यावाचकत्वादत आह-*अपेति* । तदशक्तत्ववादिनां पूर्वमतेन स्यादित्यनिष्टमेवेति तत इदमेव वरमिति वैलक्षण्यसूचकस्तुः । तत्र सम्मतिमाह-*अत एवेति* । तत्रैतदिष्टत्वादेवेत्यर्थः । *व्यञ्जकतायाम्* । विषये । *साहेन्तीति*—

साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूमिआसि मज्जकए ।
सब्भावसिणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥

इत्युदाहरणमित्यर्थः । अस्य संस्कृतम् ।
साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मम कृते ॥
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ।

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यते, तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् । एवं परमतेनोक्त्वा सिद्धान्तिमतेनाह-*तस्यापीति* । अपभ्रंशस्यापीत्यर्थः । एवञ्च पूर्वमतेऽपि सा तत्र दुर्वारैवेति भावः । नन्वेवमपि बोधकत्वस्य घटकतया वर्णेषु सत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्ग एवात आह-*ज्ञापकेति* । *सा*-पदादिनिष्ठत्वेन स्वीक्रियमाणा लक्षणा । नन्वेवमपि लक्षकतावच्छेदकगौरवान्न वाक्यनिष्ठत्वमस्या उचितमत आह-*लक्ष्यतेति* । दध्युपघातकत्वादेस्तत्त्ववदित्यर्थः । नन्वेवमप्यन्यथा ज्ञाप्यत्वमादायातिप्रसङ्ग एवात आह-*ज्ञापकतेति* । ज्ञाप्यत्वस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपितत्वादिति भावः । *उपस्थितस्य*-शब्दादेः । *शाब्देति* । लक्षणाजन्येत्यादिः । तस्या एवाभावात्तत्र तस्य न शाब्दबोध विषयत्वमिति भावः । निर्विवादलक्ष्यप्रदर्शनद्वारा सर्वसम्मतिमाह-*अत एवेति* । ज्ञाप्यत्वनिवेशादेवेत्यर्थः । पूर्वमते तु नेति सूचयन्नाह-*समासादीति* । आदिना तद्धितादिः । अपिना तत्समुच्चयः । तथाच तदेकवाक्यतया तेषामिदमावश्यकमिति भावः । अनेनात्रारुचिबीजमपि सूचितम्, वृत्ताविव वाक्येऽपि शक्त्यङ्गीकारादिदं वृथेत्येवं रूपम् ।

परे तु आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः । 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादावच्छत्रिषु साहचर्याच्छत्रित्वारोपः । 'काकेभ्यो दधि' इत्यादावपि दध्युपघातकमात्रे काकत्वारोपः । 'कमलानि कमलानि' इत्यादौ कमलत्वेनैव व्यक्तिविशेषबोधः । 'त्वा(१)मस्मि वच्मि' इत्यादौ सम्बोध्यत्वादिनैवोपदेश्यत्वाद्यवस्थाविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधो लक्षणया । अत्र पौनरुक्त्याद्विशेषानाधायकत्वाद्वा तात्पर्यानुपपत्तिः, सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । (२)अत एव "पुंयोगा-

(१) अस्मि इति अहमर्थेऽव्ययम् । (२) आरोपेणा बोधादेवेत्यर्थः ।

दाख्यायाम्" (अष्टा० सू० ४-१-४८) इति सूत्रे भाष्ये गोपीत्यादौ गोपसम्बन्धिस्त्रीत्वेन लक्षणायां "तस्येदम्" (अष्टा०सू० ४-३-१२०) इति शास्त्रेण तादृशेऽर्थेऽणूप्रत्ययान्तस्यैव तादृशवाक्यस्यैव वा साधुत्वनियमादसाधुत्वापत्तिं दूषणमभिसंधाय "नावश्यमयमेवाभिसम्बन्धो भवति तस्येदमिति, किन्तु तन्मूलकः सोऽयमित्यप्यभिसम्बन्धोऽस्ति" इत्युक्त्वा "चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद्भवति ताथ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यात्, मञ्चा हसन्ति, सिंहो माणवकः, गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशय" इत्युक्तम् (कैयटोऽप्याह-"आरोप्यते, ताद्रूप्यं, नतु मुख्यम् । बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चपदप्रवृत्तिः 'हसन्ति' इति पदान्तरप्रयोगात् विज्ञायते" इति (३) । सोऽयमित्यपीत्यादेः सोऽयमित्यपि विशेष्यविशेषणभावोऽस्तीत्यर्थः । न च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादावारोपितगङ्गात्वेन बोधेऽपि तस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वाच्छाब्दज्ञानवतां सर्वथाभ्रमत्वेन ग्रहाच्च तदुत्तरं गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरूपं फलं न सिध्येत्, अत एव शुक्तिरजतज्ञाने भ्रमत्वज्ञानवतां न प्रवृत्तिः;इति वाच्यम्, मध्ये व्यञ्जनया मुख्यगङ्गापदार्थाभेदस्यापि प्रतीतेः । व्यञ्जनाजन्यज्ञाने च बाधज्ञानेन नाप्रामाण्यग्रह इत्यदोषात् ।

(कुं० टी०)"अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः"इति हर्यादिसिद्धान्तमाश्रित्याह-*परे त्विति* । वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यः प्रवाहस्तद्भिन्नस्य तीरस्य प्रवाहत्वरूपेण शक्त्यैव बोध इत्यर्थः । प्रवाहत्वमेव तीरे आरोप्यत इति भावः । *व्यक्तिविशेषेति* । सौरभत्वविशिष्टेत्यर्थः । सामान्यस्यैव वाच्यतया विशेषस्याशब्दार्थत्वादिति भावः । एतेन शक्यादन्येन रूपेण ज्ञातत्वाभावात्तत्र लक्षणा नेति तार्किकोक्त-

(३) चिह्नितोऽयं भागः क्वचित्पुस्तके न दृश्यते ।

मपास्तम् । आरोपे बीजं दर्शयति-*छत्रिणो यान्तीत्यादि* । *व्यक्तिविशेषेति* । यथा एकं कमलपदं सौरभत्वविशिष्टबोधकम् ।

*त्वामस्मीति ।

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमाधाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

अत्रास्मीत्यहमित्यर्थेऽव्ययम् । अत्र वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम् । तदनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतिरतस्तत्र वचनमुपदेशरूपतां लक्षयति । हितसाधनत्वं चात्र व्यङ्ग्यम् । एवं त्वामस्मीतिपदे अप्यनुपयुक्तार्थे । सम्बोध्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनकर्मताप्रतीतेः, वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य तत्कर्तृताप्रतीतेः । अतस्ताभ्यामुपदेश्यत्वाऽऽप्तत्वे लक्ष्येते । *व्यक्तिबोधो लक्षणयेति* । शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति तु निर्मूलमिति भावः । *सामान्येति* । अस्मदर्थसामान्यं शक्यमाप्तत्ववशिष्टोऽस्मदर्थस्तु लक्ष्यः, तयोश्च सामान्यविशेषभावः सम्बन्ध इति भावः । *अत एव* । आरोपेण बोधादेव । *वाक्यस्यैवेति* । तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात् । *गङ्गायां घोष इति* । यत्तु तीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्था गङ्गातीरत्वेन बोधे त्वजहत्स्वार्थेति तार्किकाः, तन्न । तीरत्वेन बोधे शैत्यपावनत्वादीनां प्रतीत्यनापत्तेः ।

ननु गङ्गापदार्थाभेदस्य बाधितत्वात्कथं तदर्थस्याबाधितत्वमत आह-*बाधज्ञानेनेति* । यत्तु 'मुखं चन्द्रो' 'गौर्वाहीक' इत्यादौ लक्षणां विनैवाभेदबोधः, बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वस्य निवेशात् । वह्निना सिञ्चतीत्यादौ तु योग्यताविरहान्न बोधः । इह तु इष्टचमत्कारसिद्धये आहार्ययोग्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति तन्न । आहार्याभेदेनैव सिद्धौ शाब्दान्यत्वनिवेशस्य योग्यताज्ञानहेतुत्वस्य च निष्फलत्वात् । आहार्यं प्रात्यक्षिकमेवेति नियमे तु मानाभावः । ये तु मुखचन्द्र इत्यादौ सारोपलक्षणां वदन्ति तन्मतेऽप्यत्र वाच्ययोरेवाभेदान्वयो वाच्यः, न तु वाच्यलक्ष्ययोः । अन्यथा "राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्" इत्यत्रोपमितसमासमूलकोपमाभ्युपगमे लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्यासामञ्जस्यमित्यालङ्कारिकसमयो व्याहन्येत । किञ्चोपमानवाचकस्य चन्द्रादिपदस्य रूपके उपमानसदृशे लक्षणेत्यालङ्कारिकाः । तत्र समानधर्मरूपं सादृश्यं लक्ष्यतावच्छेदकम् । स च धर्मो लक्ष्यांशे सामान्यरूपेण प्रतीयते, सुन्दरत्वादिविशेषरूपेण वा । नाद्यः, सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेनोपमात्वापत्तेः । नान्त्यः, 'सुन्दरं मुखं चन्द्रः' इत्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः । न च सादृश्यस्य वाच्य

तायामेवोपमाव्यपदेशः, "नलिनप्रतिपक्षमाननम्" इत्यादौ तदभावापत्तेः। यदि तु सुन्दरं मुखमित्यादौ धर्मान्तरेण सादृश्यमित्युच्यते। एवमपि 'विद्वन्मानसहंस' इत्यत्र रूपके श्लेषनिमित्ताभेदाध्यवसानेन मानसवशित्वरूपभूपहंसयोः सादृश्ये सिद्धे सदृशलक्षणामूलकस्य भूपे हंसरूपकस्य सिद्धिः। तत्सिद्धौ च सरोमनोरूपार्थद्वयाभिधानलक्षणस्य श्लेषस्य निष्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयः। तस्माद्रूपकेऽभेदान्वय एव युक्तः। न च रूपके सदृशलक्षणाया एव फलं ताद्रूप्यप्रतीतिरिति वाच्यम्। तत्सदृश इति शब्दादपि तादृशप्रत्ययापत्तेः।

यत्तु वदन्ति रूपके लक्षणा नास्तीत्ययुक्तम्। तथाहि—साधारणधर्मानुपस्थितिदशायां नास्ति रूपकनिष्पत्तिरिति सर्वसिद्धान्तः। तत्र साधारणधर्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य रूपके प्रवेशाभावे विशेषधर्मानुपस्थितिदशायां कथं रूपकं पर्यवस्येत्। राजनारायणमित्यत्रापि विशेषणसमासे उत्तरपदार्थप्राधान्यान्नारायणत्वेनोपस्थिते लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्यापि न विरोध इति। अत्रोच्यते। उपमितसमासस्थले भेदघटितसादृश्यविशिष्टोपमेये उपमानशब्दस्य निरूढलक्षणा। इदमेवेवादीनां द्योतकत्वम्। तत्सदृश इत्यत्र तु लक्षणाया अभावान्न ताद्रूप्यप्रत्ययः। एवञ्च लक्षणायाः फलं ताद्रूप्यप्रत्यय इतिप्राचां ग्रन्था इत्यलम्॥

(क० टी०) अथ सर्वत्रारुचिसूचकं सिद्धान्तमाह—*परेत्वित्यादिना वदन्तीत्यन्तेन। नानार्थत्वनिरसायाह—*तत्पदेति*। तेन यः प्रसिद्धस्तदन्येत्यर्थः। तत्रारोपानुपयोगादाह—*अन्येति*। नायं नियम इत्याह—*व्यक्तिविशेषेति*। व्यवस्थितविकल्पोऽयं लक्ष्यानुरोधात्। बोधस्त्वयं धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तिग्रहस्तदारोपेण। शक्त्यैव सर्वत्र शक्तिग्रहोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावान्नात्र शक्तिग्रहापेक्षा नाप्यतिप्रसङ्गः। एवञ्च न पृथक्कार्यकारणभावादिकल्पनमपि। तदारोपे च शक्यसम्बन्धो निमित्तमित्येतावता शक्यसम्बन्धो लक्षणेत्यप्युपपन्नम्। एतेन तस्या अतिरिक्तत्वनिरास इति भावः। तदेतद्ध्वनयन् सर्वत्रारोपमाह-*छत्रिण इत्यादि*। अनेनासम्भवो वारितः। अपिः प्रसिद्धस्य गङ्गायां घोष इत्यस्य समुच्चायकः। अत एव तत्यागः। मात्रं कार्त्स्न्ये। काकाभिन्न इत्यर्थः। दध्युपघातकत्वसादृश्यादिति भावः। अपिः पूर्वसमुच्चये। एवमाद्योदाहरणद्वयमुक्त्वा द्वितीयोदाहरणद्वयमाह-*कमलानीति*। व्यक्तिविशेषेति*। सौरभविशिष्टकमलव्यक्तीत्यर्थः।

तला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिइअणाणुगहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥
अस्य संस्कृतम् ।
तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

अत्र पुनरुक्तकमलशब्दः सौरभादिगुणविशिष्टे सङ्क्रमितः । सौरभातिशयो व्यङ्ग्यः । *इत्यादौ* इत्यादावपि ।

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायो ऽत्र विद्यते ।
आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

विद्वत्सभां गच्छन्तमाप्तं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । अस्मि इत्यहमर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् अत्र वचनादुपदेशादिरूपतया परिणमति । तदाह-*सम्बोध्यत्वेति* । आदिना स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वादि । अग्रे तेनाप्तत्वासाधारणज्ञानवत्त्वैकवाक्यतापन्नसमुदायत्वाप्रतार्यत्वसावधानस्थितित्वपरिग्रहः। अत्रावश्यवाच्यत्वहिताहितत्वानुल्लङ्घनीयज्ञत्वादि व्यङ्ग्यम् । नन्वनुपपत्तिज्ञानाभावेन कथमुभयत्र लक्षणा अत आह-*अत्रेति* । उभयत्रेत्यर्थः । तत्राद्ये आह-*पौनरुक्त्यादिति* । द्वितीये आह-*विशेषेति* । उभयत्राप्याह-*सामान्येति* । अत्र सम्मतिमाह-*अत एवेति* । तत्र तदारोपादेवेत्यर्थः । *स्त्रीत्वेन*— तदादिना तद्वत्त्वेन । स्त्रीत्ववती गोपसम्बन्धिनीत्येव हि बोधः, स्त्रीत्वस्य द्योत्यत्वात् । अतएव बाधकविषयता । तदाह-तादृशेऽर्थे इति ।(१)वाऽधिकारादाह-*तादृशेति* । तदर्थकेत्यर्थः । तथा समासस्यैव वेत्यपि बोध्यम् । सर्वैवव्यवच्छेद्यं प्रकृतं, तदाह-*साधुत्वेति* । "पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम्" इत्यस्य कण्ठत उक्तत्वादाह-*अभिसन्धायेति* । हृदि निधायेत्यर्थः । चतुर्भिरित्यादि भाष्ये । तच्च वक्ष्यमाणं पुंयोगादितिसूत्रतो लब्धं, शेषमाह—*किन्त्वित्ति* । लक्षणामूलभूत भेदरूपशक्यसम्बन्धमूलक इत्यर्थः । *चतुर्भिरिति* । "कथं पुनरतस्मिन्स इत्येतद्भवति" इति शङ्कायामित्यादिः । यद्यपि भाष्ये जटी ब्रह्मदत्त इत्युक्तं तथापि तत्सजातीयमाह—*सिंह इति* । भाष्ये कण्ठत आरोपानुक्तेराह-*कैयटोऽपीति* । *आरोप्येति* । तत्र च तात्स्थ्यादयो हेतवः । शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव लक्ष्यार्थबोधः । तत्प्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थत्वं मुख्यत्वं, तादृशाप्रसिद्धार्थत्वं च गौणत्वमिति भावः । *हसन्तीति* । मुख्यमञ्चपदार्थस्या-

(१) 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति विभाषाऽधिकारादित्यर्थः ।

चेतनत्वे हसनकर्तृत्वासम्भवादित्यर्थः। अभेदस्य सम्बन्धत्वस्य ख- ण्डयिष्यमाणत्वादाह–*सो ऽयमित्यपीति*। साहचर्यं चोक्तान्यसम्ब- न्धमात्रोपलक्षणमिति बोध्यम्। अस्यारोपस्यानाहार्यत्वं प्रतिपादयितु- माह–*न चेति*। गङ्गासम्बन्धितीरलक्षणायां तूक्तदोष एवेति भावः। लक्षणासंक्रान्तत्वेऽपि स्वरूपतस्तस्याप्रतिबन्धकत्वादाह—*शाब्देति* *आदिः* पूर्वादिसङ्गृहीतलक्ष्यान्तरफलान्तराभिप्रायकः। *न सि- ध्येदिति*। प्रमात्मकज्ञानस्यैव कार्यसाधकत्वेन तस्यातत्त्वादिति भावः। इदमावश्यकमित्याह–*अत एवेति*। उक्तो ऽर्थः। तत्रादौ प्राग्वदेवाह– *मध्ये इति*। प्राग्वत्। नन्वेवमपि बाधज्ञानेन तत्राप्यप्रामाण्यग्रह इति प्रोक्तदोष एवेत्याह–*व्यञ्जनेति*। अत्र बीजमुक्तम्। चो व्युत्क्रमे हेतुसमुच्चये।

वस्तुतस्तु शब्दानुपपत्तिमूलकारोपितार्थबोधे बा- धज्ञानेन नाप्रामाण्यग्रहो जन्यते। अत एव 'पचति'इ- त्यादिजबोधे नाप्रामाण्यग्रहः। तथा सत्यनुपपत्तिपरि- हाराभावादित्यग्रे निरूपयिष्यामः।

'कुन्ताः प्रविशन्ति'इत्यादौ कुन्तसंयोगविशिष्ट- पुरुषाणां कुन्तत्वेन प्रतीतिरित्यजहत्स्वार्थत्वोपपत्तिः। कैयटो ऽप्याह-"आरोप्यते ताद्रूप्यं, न तु मुख्यं; बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चपदप्रवृत्तिर्हसन्तीतिपदान्तरप्रयोगाद्वि- ज्ञायते" इति।

"शक्याद्न्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा"।

इति तु कस्य चित्प्रमादोक्तिः। यद्वा, शक्यतावि- च्छेदकान्यरूपवत्त्वेन गृहीतेऽर्थे लक्षणा। शक्यतावच्छे- दकारोप इति तदर्थः। यथा तीरत्वविशिष्टस्य गङ्गात्वेन बोध इति।

अत एव 'गङ्गायां मीनघोषौ स्तः' इत्याद्युपपद्यते। अन्यथा द्वन्द्वाद्यर्थस्यैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयस्य तादृ- शस्य द्वन्द्वाद्यर्थेऽन्वयस्यैव वा 'अजां ग्रामं न- यति' 'अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यादौ यथा-

संख्यान्वये द्वन्द्ववारणाय 'पयः पयो नयति' इत्यादावेकशेषवारणाय चावश्यकत्वेन, पररीत्या च मीनस्य नीरत्वावच्छिन्नेऽन्वयेन घोषस्य तीरत्वावच्छिन्नेऽन्वयेन द्वन्द्वोऽसाधुः स्यात् । मम तु गङ्गात्वेनैव तीरबोधादेकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयसत्त्वेन न क्षतिः । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधोऽप्यत एव न दोषाय, दूषकताबीजाभावाच्च । अन्यथानुपपत्त्या च युगपदेव गङ्गात्वेनैव नीरतीरयोरुपस्थितिः । 'काकेभ्यो दधि' इत्यादावप्येवमेव ।

(कुं० टी०) ननु तद्वत्तानिश्चयं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्कथं तज्ज्ञानस्य प्रमात्वं 'शङ्खः पीतः' इत्यादिबुद्धिवदित्याशङ्क्याह–*वस्तुतस्त्विति* । अनाहार्यस्यैव प्रतिबध्यत्वादिति भावः । *पचतीत्यादिजेति* । अत्राख्यातार्थैकत्वादेः क्रियायामारोपादेकवचनादि । तत्र शब्दस्यैकवचनादिप्रयोगस्यानुपपत्तिर्मूलम् । *परिहाराभावादिति* । एकत्वे एकवचनमित्यादौ एकत्वादि प्रकृत्यर्थगतमेव न्याय्यं सुबन्तादिस्थलवत् । गुणीभूतकर्त्रादावेकत्वान्वयासम्भवाच्च । तार्किकादीनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वेति न्यायविरोधश्च स्यात् । मतान्तरे तु क्रियायामेकत्वस्यान्वयाभावात् 'स्थाली पचति' इत्यादौ व्यापारसमुदायस्य पचत्यादिवाच्यस्यैकदेशे आरोप इति दृष्टान्तो बोध्यः । *यथेति* । तीरत्वेन ज्ञाते तीरे प्रवाहत्वेन बोधाल्लक्षणेत्यर्थः ।

अत एव । प्रवाहत्वेन रूपेण प्रवाहतीरयोर्बोधादेव । *अन्यथा* प्रवाहत्वेन बोधाभावे । *द्वन्द्वाद्यर्थस्येति* । यत्र समुदायार्थस्यैकधर्मावच्छिन्ने ऽन्वयस्तत्रैव द्वन्द्वस्वीकारस्यावश्यकतयाऽत्र द्वन्द्वो न स्यादित्यर्थः । *अन्वयस्यैवेति* । आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । एतन्नियमस्य फलमाह–*अजां ग्राममिति* । अत्राजाग्रामयोर्न द्वन्द्वः । ग्रामस्य संयोगे अजायाश्च व्यापारे ऽन्वय इति भेदात् । *अजावीति* । अजाधनो देवदत्तः, अविधनो यज्ञदत्त इति भेदात् । *दूषकताबीजाभावाच्चेति* । अत एव तार्किका अपि चित्रगुधनमित्यत्रोत्तरपदस्यान्यपदार्थे लक्षणया तत्सम्बन्धिनि तत्पुरुषलक्षणायां च लक्षणाद्वयाद्बोधमभ्युपेत्योक्तनियमं निराचक्रुः । *अत एव न* । प्रवाहत्वेन बोधादेव न । *एवमेवेति* । दध्युपघातके बिडालादौ काकत्वमारोप्यत इत्यर्थः ।

(कृ० टी०) अत्र पक्षे तेनैव निर्वाहे मध्ये ज्ञानान्तरं नाङ्गीकार्य-

मिति लाघवेन सिद्धान्तमाह - *वस्तुतस्त्विति* । शुक्तिरजतज्ञानादिनिरासायाह—*शब्देति* । अस्यावश्यकत्वमाह—*अत एवेति* । तत्र तेन तदजननादेवेत्यर्थः । *बोधे* । समूहरूपारोपेणाधिश्रयणाद्यवयवमात्रबोधे । गङ्गादिपदजन्यतटादिशाब्दबोधस्यैव प्रयोजनप्रतीतिनियामकत्वे च गङ्गातटे इत्यादितस्तदभावोपपत्तिरिति भावः । नन्वेवमपि कुन्तत्वेन पुरुषमात्रबोधे छत्रिकादिवदजहत्स्वार्थत्वं न स्यादत आह—*कुन्ता इति* । अत्र वक्ष्यमाणरीत्या न तदुपपत्तिः तेषां स्वतस्तदन्वयासम्भवादत आह—*कुन्तेति* । कुन्तादियुक्तपुरुषाणामित्यर्थः । अत एवात्र न मतुबिति नासाधुत्वापत्तिरिति बोध्यम् । *कुन्तत्वेन*-तदादिना । तेषु चोक्तरीत्योक्तप्रयोजनसिद्ध्युपपत्तिः, विशेषणतया तस्य तदन्वयात् । सामान्ये नपुंसकम् । नन्वेवं प्रवृत्तिनिमित्तेऽपि शक्तेः शक्यात् शक्यतावच्छेदकादन्यरूपेण ज्ञानविषये लक्षणा भवतीत्यर्थकेन तत्र तदन्यरूपेण भानमित्याशयकेन 'शक्यादन्येन' इत्यनेन विरोधापत्तिरत आह—*शक्यादिति* । तस्या अपि नोक्तो ऽर्थो, अपि तु मदुक्त एवेत्याह—*यद्वेति* । ज्ञाते इति भावे क्तः । शक्यादन्यस्यार्थस्य स्ववृत्तिधर्मादन्येनार्थाच्छक्यतावच्छेदकरूपेण ज्ञानेन तत्साधने लक्षणा तद्व्यवहारे भवतीत्यर्थं क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यान्यथा आह—*शक्यतेति* । उक्तरीत्या लब्धमिदम् । उदाहरणेन तत्तात्पर्यं प्रकटयति-*यथेति* । अस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । भाष्याद्यारूढोक्तसिद्धान्तपोषकोक्ततात्पर्यं द्रढयति-*अत एवेति* । उक्तरीत्या तथाबोधाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । विपक्षे बाधकरपुःसरमुपपत्तिमुपपादयति-*अन्यथेति* । पूर्वमताङ्गीकारे इत्यर्थः । सहविवक्षा द्वन्द्वादिनिमित्तं, तत्र चोभयोर्निवेश इत्याह-*नादृशस्येति* । एवः पूर्वत्राऽप्यन्वेति । तत्राद्यफलमाह-*अजामिति* । द्वितीयफलमाह-*अजेति* । *अन्वये-अन्वयतात्पर्यविषये । तथाचासाधुरयं, तदाह-*द्वन्द्वेति* । चोऽव्युत्क्रमे, अन्वयेन चेत्यर्थः । आर्थिकेनेति भावः । एवञ्च द्वितीयविषयो ऽयमतो ऽपितदुक्तिः । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयितुमाह--*मम त्विति* । (१) नन्वेवमपि विरोधेनान्यतरार्थाबोधेन तदन्वयासम्भवेनासाधुत्वं तदवस्थमेवात आह-*युगपदिति* । *अत एव* । उक्तप्रयोगान्यथानुपपत्त्यैव । इदमपि तस्य तत्त्वमभ्युपेत्य, वस्तुतस्तदेव नेत्याह-*दूषकतेति* । तेजस्तिमिरादिवदत्रैवोभयसत्त्वादिति भावः । नन्वेवमपि बुद्धेः क्रमिकत्वेन युगपदनुपस्थित्योक्तदोषस्तदवस्थ एवात आह--*अन्यथेति* । उक्त-

(१) *नित्यत्वेनेति* । उपलक्षणमिदं द्वितीयस्याऽपि ।••इत्यधिकं हस्तलिखित पुस्तके ।

प्रयोगान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । तन्त्रेणेति भावः । काकेभ्यश्छत्रिण इत्यादा-वजहत्स्वार्थत्वोपपत्तिरपि युगपदेव । तेन तेन रूपेणोभयबोधादित्याह—*काकेभ्य इति* । पूर्वत्र तन्त्रवत् अत्रैकशेषसत्त्वादिति भावः ।

गौतमोऽप्याह—"सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधा-रणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणबालकटराज-सक्तुचन्दनगङ्गाशकटान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः" इति । तस्य भावस्तद्धर्मस्तदभावेऽपि तदुपचारः । तच्छ-ब्दव्यवहार इत्यर्थः । स च तद्धर्मारोपेण । आरोपनि-मित्तानि च सहचरणादीनि । यष्टीः प्रवेशय, मञ्चाः क्रोशन्ति, वीरणेष्वास्ते, अयं राजा यमः, प्रस्थः सक्तुः, चन्दनं तुला, गङ्गायां घोषः, कृष्णः शकटः, अन्नं प्राणाः, अयं कुलस्य राजा, इत्युदाहरणानि क्रमेण ।

यष्टित्वारोपो ब्राह्मणे साहचर्यात् । मञ्चत्वारोपो बालेषु तात्स्थ्यात् । कटेषु वीरणत्वारोपस्तादर्थ्यात् । राज्ञि यमत्वारोपो वृत्तात् । सक्तौ प्रस्थत्वारोपस्तन्मान-त्वात् । चन्दने तुलात्वस्यारोपः, तद्धार्यत्वात् । गङ्गायां तीरधर्माधारत्वारोपः तत्सामीप्यात् । कृष्णगुणयोगा-च्छकटे तद्धर्मकृष्णत्वारोपः । प्राणसाधनत्वादन्ने प्राण-त्वारोपः । कुलाधिपत्येन पुरुषे राजत्वारोपः इति तद्व्या-ख्यातारः ।

न्यायवार्त्तिककारोऽपि "साहचर्यं नाम यष्टिकया सम्बन्धः, तत्सम्बन्धात्तु यष्टिकावानित्येव स्यान्न तु य-ष्टिकेति । यष्टिकावानिति तु मुख्य एव । तस्मादुपचा-रबीजमन्यद्वक्तव्यम् । उच्यते, यष्टिकायां तावदयं य-ष्टिकाशब्दो यष्टिकात्वजातिनिमित्तकः । तत्र संयुक्तसम-वेतां जातिं ब्राह्मणे समवायेनाध्यारोप्य ब्राह्मणं यष्टिके-

त्याह" इत्याह । (१)('गौर्वाहीकः' इत्यादावपि साधारणधर्मजडत्वादिरूपेण निमित्तेन वाहीकस्यारोपितगोत्वेन बोधः । ततो व्यञ्जनया मुख्यगवाभेदप्रतीतिः प्रयोजनम् । तत एव चमत्कारः । आद्यबोधे न तु न चमत्कारः, तस्मिन् भ्रमत्वज्ञानात् । अत एव 'गौर्वाहीको जडः' इत्यादौ न पौनरुक्त्यम् ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ।

इत्यस्य यद्गुणज्ञानपूर्वकं वाहीके गोशब्दप्रयोगः । तैर्ज्ञायमानगुणैर्योगात्तद्गुणरूपात्सम्बन्धादित्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । यद्वा, प्रथमत एव तत्र नामार्थयोरभेदबोधः, बाधज्ञानस्यानुपपत्तिजलक्षणाजन्यशाब्दबोधेऽप्रामाण्यग्रहजनकत्वस्याभावात् । भावप्रधानो निर्देश इत्यस्याप्ययमेवार्थः घटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वादेस्तत्रैव भेदसम्बन्धेनाहार्यारोपात् घटत्वादिप्रकारकघटत्वादिबोधो घटादिशब्दाल्लक्षणयेति । 'अन्नं प्राणाः' 'चन्दनं तुला' इत्यादावाहार्यारोपस्यैव लक्षणात्वादिति बोध्यम् ।

(कुं० टी०) *अतद्भावेऽपि*-तच्छब्दाशक्यत्वे ऽपि । तदुपचारः-तच्छब्दव्यपदेश इति व्याख्यानं तु न युक्तं, व्यपदेशोऽपि निमित्तस्यैव वाच्यत्वादित्याह—*स चेति* । सहचरणं-संयोगविशेषः । *कटेष्विति* । कटं करोतीत्यादौ कटानां सिद्धत्वेन कारकत्वासम्भवादिति भावः । सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमारोप्यत इत्याह—*साधारणेति* । साधारणधर्मं जडत्वादिकं निमित्तीकृत्य आरोपितत्वेन बोधादित्यन्वयः । तथाच जडो वाहीक इति बोधानन्तरं गवाभिन्नो वाहीक इति बोधः । *गोत्वेनेति* । एतेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो ऽपास्तः । *व्यञ्जनयेति* । गोत्वारोपेण गोशब्दप्रवृत्तौ ततो ऽभेदबोधे ऽतिजडत्वप्र-

(१) यद्यप्यत्र मुद्रितपुस्तके धनुश्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थसन्दर्भो 'यमत्वारोपो वृत्तात्' इत्येतदुपरितनग्रन्थादग्रे वर्तते, कुञ्जिकानुसारी च स पाठस्तथाऽपि कलानुसारेण गौतमसूत्रव्याख्यानसन्दर्भविरोधादेवमेवास्माभिः स्थापित इति बोध्यम् ।

तीतिरिति भावः। अत एवाह—*तत एव चमत्कार इति*। *आद्य-बोधे त्विति*। प्रथमत एव गवाभेदबोधे त्वित्यर्थः। *तस्मिन्*—गवाभेदज्ञाने। *भ्रमत्वज्ञानादिति*। गवाभेदज्ञानस्य भ्रमात्मकत्वान्न चमत्कार इत्यर्थः। *अत एव*—आरोपितत्वप्रत्ययादेव। गोशब्दस्य तत्सदृशजडत्वादिपरत्वे तु पौनरुक्त्यापत्तिरित्यर्थः। ननु गोत्वारोपे "लक्ष्यमाणगुणैर्योगात्" इति प्रवादासङ्गतिरत आह—*लक्ष्यमाणेति*। तथाचाऽऽरोपहेतुभूतत्वेन ज्ञायमानगुणैर्योगादित्यर्थः।

गवाभिन्नो वाहीक इति बोधेऽतिजडत्वप्रतीत्या चमत्कारातिशय इत्यभिप्रेत्याह—*यद्वेति*। ननु लक्षणातः प्राक् कथमभेदबोधः? तस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्यापत्तेरत आह-*बाधज्ञानस्येति*। *अनुपपत्तिजेति*। अनुपपत्तिजा या लक्षणा तज्जन्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु बाधज्ञानं न प्रतिबन्धकं नवा तदभावकारणं बाधस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावादेव विशिष्टबुद्ध्यनुत्पत्तेः। *न्यायवार्तिकेति*। उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरं वाक्यं वार्तिकम्। ननूपनिषद्वार्तिकानां कथं दुरुक्तचिन्ताकरत्वं तत्र दुरुक्ताभावात्। सत्यम्। तत्रापि दुरुक्तत्वभ्रान्तिसम्भवात्। ननु सामानाधिकरण्यरूपसाहचर्यस्य यष्टितद्धारिणोरसम्भव इत्यत आह—*साहचर्यं नामेति*। *सम्बन्धात्त्विति*। यष्टिकासम्बन्धाद्यष्टिकाशब्दप्रयोग त्वित्यर्थः।

उपचारेति। भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः। संयुक्तसमवेताम्—ब्राह्मणसंयुक्तयष्टिसमवेताम्। *तत्रैव*—घटत्वादावेव। भेदसम्बन्धेन—आश्रयाश्रयिभावेन। अत एवाह—*घटत्वादिप्रकारकेति*। तथा च घटत्वविशिष्टस्य घटत्वस्यैव प्रतीतिः। *लक्षणयेति*। घटत्वविशिष्टे घटे शक्तस्य घटत्वविशिष्टे घटत्वे लक्षणेत्यर्थः।

(क० टी०) मध्यमपक्षवादिनामज्ञानं प्रकटयन् तन्मूलसम्मतिमप्याह—*गौतमोऽपीति*। प्राग्वत् तद्व्याख्यातृग्रन्थमाह—*तस्येति*। एतेन न सः तस्य भावे सत्त्वेऽपीत्यादि व्याख्यानमपास्तम्। उभयथापि भावपदवैयर्थ्यापत्तेः। *दीनि*—दश। वीरणानि तृणविशेषाः। राज्ञि—प्रकृते। वृत्तम्—आचरणम्। तुलायाः साक्षात्स्वताऽमानत्वादाह—*तद्धार्यत्वादिति*। तीरधर्मस्तीरत्वं तस्यानारोपादाह—*आधारत्वेति*। तीरधर्मघोषाधारत्वेत्यर्थः। *तद्धर्मेति*। कृष्णगुणधर्मेत्यर्थः। अत्र सहचरणं न मुख्यमसम्भवात्। अत एव न प्रागुक्तमपि। किन्तु सम्बन्धमात्रोपलक्षणं, स्थानादि तस्यैव प्रपञ्चः। महाभाष्येऽप्येवम्। अत एव न तेनास्य विरोध इति सूचयितुमाह—*न्या-

यवार्तिकेति* । उद्द्योतकारो ऽपीत्यर्थः । *साहेति* । नन्वित्यादिः । तत्र-तस्मिन् सति । अत्र पक्षे गौण्यामुपपत्तिमाह-*गौर्वाहीक इति* । अपिः-सर्वसमुच्चये । *साधारणेति* । जडत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । *बाहीकेति* । तदादेस्तदादिनेत्यर्थः । प्राग्वदादावाह—*तत इति* । तस्या आनर्थक्यं परिहरति-*तत एवेति* । *आद्येति* । लक्ष्यार्थबोधेनेत्यर्थः । गोत्वावच्छिन्नो बाहीक इत्यनेनेति यावत् । *तस्मिन्निति* । बाधज्ञानेनेति भावः । *अत एव*-जडत्वस्य तन्निमित्तत्वेनालक्ष्यत्वादेव । *पौनरुक्त्यम्* । तच्छङ्कापि । नन्वत्र पक्षे प्रकाशादिसम्मतलक्ष्यमाणेनि भट्टोक्तिविरोधः ।"अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते" इत्यस्य पूर्वार्धम् । अविनाभावो ऽत्र सम्बन्धमात्रं न तु व्याप्तिः, मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावभावात् । तद्ग्रहश्च लोके धर्मिण्येवेति तद्भावः । एतेन गौण्यतिरिक्ता वृत्तिरित्यपास्तम् । प्रतीतिरित्यत्रोपस्थितेर्लक्षणात्वे भावे क्तिन् । पक्षान्तरे तु करणे । लक्ष्यतावच्छेदकगुणयोगात्तद्वारकसम्बन्धाद्या वृत्तिर्गोशब्दस्य बाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणत्वेष्टेत्यर्थः । आद्ये गुणयोगाभावो द्वितीये गुण एव वृत्तिः, न तु तद्योगात् बाहीके इति तयोरनिष्टत्वम् । तथा च गुणलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा गौणीति भावः । इत्यत आह—*लक्ष्येति* । लक्ष्यमाणेत्यस्यार्थः—*ज्ञायेति* । ननु तृतीयासत्त्वे कथमुक्तार्थो ऽत आह—*प्रकृत्यादित्वादिति* । एतेन साधारणगुणाश्रयेणेति प्रकाशस्यापि तद्रूपसम्बन्धेनेत्यर्थ इति न तद्विरोधोऽपीति सूचितम । प्राग्वदत्रापि सिद्धान्ते ततो विलक्षणमाह—*यद्वेति* । पूर्वं भेदेनान्वये ततो व्यञ्जनया अभेदप्रतीतिर्वाच्या, स एव न, नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः, तदाह—*प्रथमत इति* । अत्र पक्षे प्रयोजनं त्वनुपदमेव वक्ष्यति । नन्वेवमपि तत्र न गौर्बाहीक इत्यादिबाधज्ञानेन भ्रमत्वग्रहात्कथं तत्सिद्धिरित्यत आह—*बाधज्ञानस्येति* । शुक्तिरजतज्ञानादिनिरासायाह—*अनुपपत्तीति । लक्षणाविशेषणम् शाब्देत्यादिः । अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेरिति भावः । एतेन रूपके न लक्षणा समानविभक्तिकत्वेन नामार्थयोरभेदान्वयोपपत्त्या लक्षणाफलाभावादित्याद्यप्पय्यदीक्षिताद्युक्तमपास्तम् । तथासति तत्राप्रामाण्यग्रहेण शुक्तिरजतज्ञानवत्प्रयोजनासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्सादृश्यज्ञानस्य तद्बाधज्ञानजन्याप्रामाण्यज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वं स्वीकृत्य प्रसिद्धत्वादिनोपस्थितसादृश्यमहिम्ना अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताभेदबुद्धिरित्युक्तौ तु तदनुपस्थितौ दोषो गौरवं चेति बोध्यम् । प्रकारान्तरासाङ्गत्यसूचनायान्यत्रापि लघुभूतमवुकरीत्यैव

निर्वाह इत्याह—*भावेति* । *अयमिति* : प्रधानांशे भेदः प्रकारांशे तु ऐक्यमेवेत्यर्थस्य ततोऽक्षरमर्यादया लाभादिति भावः । एवेनान्यथा-वृत्तिः । तमेवाह—*घटादिना इतीत्यन्तेन* । *तत्रैव-घटत्वादावेव । तथा सर्वत्र बोधादाह—*भेदेति* । अत एवाह—*आहार्येति* । शब्दजभेद-कधर्मोपस्थितिकालिकत्वात् । प्रकारान्तरे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । नन्वाहार्यारोपस्य तत्त्वं न दृष्टमतो गौतमसंमतं तावदाह-*अ-न्नमिति* । आदिना गौर्वाहीक इत्यादि । तथा च क्वचिदाहार्यः क्वचिद-नाहार्यः, सोऽप्युक्तरीत्या, न पररीत्येति न दोषः ॥

"व्रीहीन्प्रोक्षति" इत्यादावपूर्वसाधनीभूतव्यक्तीना-मेव तात्पर्यवशाद्व्रीहिपदेन व्रीहित्वेन भानम् । एवं तत्प्र-तिनिधिष्वपि व्रीहित्वमारोप्य व्रीहित्वेनैव तात्पर्यवशा-दपूर्वसाधनीभूततत्प्रतिनिधिव्यक्तीनां भानं, न त्वपूर्व-साधनत्वेन भानम् । अत्र सर्वत्र तत्तद्धर्मविशिष्टे शक्यतावच्छेदकधर्मारोपः । अत एव "कचतमस्यति वदनम्" इत्यादौ कचत्वादिना राहुत्वादिविशिष्टस्य बोधान्न ग्रासाद्यन्वयानुपपत्तिः । हरिरप्याह—

एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।
निमित्तभेदादेकस्य सार्वार्थ्यं तस्य भिद्यते ॥
सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः ।
प्रसिद्धिभेदाद्गौणत्वं मुख्यत्वं चोपचर्यते ॥ इति ॥

गौणमुख्यार्थबोधकः शब्द एक एव । युगपत्सर्वार्थ-प्रकाशनं तु न, प्रकरणादिरूपनिमित्तभेदात् । सर्वशक्ते-रित्यस्य व्याख्यानमनेकधर्मण इति । गोशब्दो गो-जातौ प्रसिद्ध इति तत्र मुख्यः, वाहीके त्वप्रसिद्ध्या गौण इति तदर्थः । नन्वेवं शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं स्यादत आह—

गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते ।
अर्थमात्रे विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः ॥ इति ।

कैश्चित्-शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्ववादिभिः। निमित्तात्-जाड्यादेः। शब्दस्तु गोत्वमेवाभिधत्ते गौरित्यत्र मुख्यं गोत्वं, वाहीके तूपचरितम्। शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति पक्षे स कदाचित् गोजातावनुषज्यते कदाचिद्वाहीके इति तन्मतेऽपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलको गौणमुख्यविभागः। अर्थोऽत्र विशेष्यभूतः। स्वार्थे--प्रवृत्तिनिमित्ते। तदेव शब्दशक्यमित्येकार्थ एव शब्द इति तद्भावः। गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणाफलं तु सादृश्यप्रतीतिः। मुख्यार्थसाक्षात्सम्बन्धमूलारोपान्मुख्यार्थवृत्तिगुणसमानगुणवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धमूलारोपो जघन्य इति गौण्या अतिजघन्यत्वं बोध्यम्॥

(कु० टी०) व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादावपूर्वसाधननीवारेषु व्रीहित्वमारोप्यत इति प्रतिपादयितुमाह--*व्रीहीन्प्रोक्षतीति*। अयम्भावः। केषांचित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणमिति हर्युक्तरीत्या व्रीहित्वजात्युपलक्षिता शक्तिरेव क्रियासाधनत्वेनापादिश्यते। एवञ्च जातिक्रिययोरेव विभक्तिप्रापितः श्रौतः सम्बन्धः। निराश्रयायाश्च जातेरभावाद् द्रव्यमाक्षिप्यते। तथा च नीवारेषु सदृशत्वाद् व्रीहित्वजातेरनपायात् सिद्धं प्रतिनिधेः श्रौतत्वम्। एतच्च जातिपक्षे एव सम्भवति। व्यक्तिपक्षे तु साक्षाद् द्रव्यस्यैव क्रियासाधनत्वेन प्रधानत्वात्तत्यागे प्रतिनिध्युच्छेद एव स्यादिति। *अपूर्वेति*। एतेन ईप्सिततमे कर्मणि व्रीहीनिति द्वितीयाविधानात्प्रधानस्य प्रतिनिध्यसम्भव इत्यपास्तम्। अत्र प्रोक्षणादेः प्रधानाङ्गत्वेनादृष्टद्वारा प्रधानापूर्वफलत्वं न्याय्यं न तु व्रीहिफलार्थत्वम्। अत एव कृष्णलेषु वितुषीभावरूपद्वारलोपेनावघातनिवृत्तावपि प्रोक्षणम्। *व्रीहित्वेनैवेति*। तेन व्रीह्यभावे नीवाराणां ग्रहणम्। प्रकृतापूर्वसाधनत्वान्नीवाराणां ग्रहणमिति मतं निराकरोति-*नत्वपूर्वेति*। अन्यथा यवानामपि प्रोक्षणप्रसङ्गः।

ननु प्रवृत्तिनिमित्तारोपेऽनेकार्थत्वाभावात्संयोगादिभिर्विशेषस्मृतिरिति पूर्वोक्तग्रन्थासङ्गतिरित्यतः प्रथमं तत्रैव सम्मतिं दर्शयति—*एकमाहुरिति*। सर्वेषामर्थानां गोशब्द एक एव वाचकः। अर्थप्रकरणाभ्यां शब्दान्तरेण योगाद्वा एकमेवार्थं प्रकाशयन्ति न सर्वार्थम्। निमित्तमे-

दात् प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात् सर्वार्थत्वं भिद्यते, नानाविधं भवति । क्वचिद्गौणं क्वचिन्मुख्यम् । यद्यपि गोशब्दः सास्नादिमन्तमिव वाहीकमप्यभिदधाति तथापि वाहीके अप्रसिद्धत्वाद्गौणः ।

इदानीं प्रवृत्तिनिमित्तारोपपक्षे सम्मतिं दर्शयितुमुपक्रमते—*नन्वेवमिति* । गोशब्दस्य वाहीके आरोपे शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वापत्तिरित्यर्थः। *विपर्यस्तम्—भिन्नाधिकरणेष्वारोपितम् । गोत्वमेव सर्वत्रार्थः तस्यैव तु भेद इत्याह—*गौरित्यत्रेति* । अर्थो द्विविधः-गोत्वादि स्वरूपञ्च । तत्राद्यं व्याख्याय द्वितीयमाह—*शब्द एवेति* । *सः—शब्दः । *अनुषज्यते—विनियुज्यते । नन्वर्थविपर्यासे नानार्थत्वं दुर्वारमत आह—*अर्थोऽत्रेति* । तथा च विशेष्यस्य भेदेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य न भेद इति भावः । ननु जडो वाहीक इत्येव प्रयुज्यतां किं गौर्वाहीक इति प्रयोगेणेत्यत आह—*लक्षणाफलं त्विति* । लाक्षणिकशब्दप्रयोगफलं त्वित्यर्थः। *सादृश्यप्रतीतिः—अतिजडत्वप्रतीतिः। *मुख्यार्थेति* । मुख्यार्थस्य यः साक्षात्सम्बन्धस्तन्मूलकारोपापेक्षयेत्यर्थः ।

(का० टी०) स्वमतेऽन्यत्रापि लाघवेन निर्वाहमाह—*व्रीहीनिति* । आदिना व्रीहीनवहन्तीत्यादि । परैरपि तत्रैव लक्षणाङ्गीकारादाह—*अपूर्वेति* । यथा दध्युपघातकेष्वेव काकत्वारोपो नान्यत्र तद्वदिति भावः । *मानम्—सर्वसंमतम् । अत एव दृष्टान्तार्थे भेदेनोक्तम् । *एवम—उपात्तापूर्वसाधनव्यक्तिवत् । *तत्प्रतीति* । व्रीह्यादिप्रतीत्यर्थः । अपूर्वसाधनत्वरूपधर्मतौल्यात्तद्वदिति भावः । एवञ्च तत्र सर्वथा न तदावश्यकत्वं गौरवात्, तदाह-*न त्वपूर्वेति* । फलसत्त्वेन शक्यादित्यत्र दिक्त्वेनोक्तमन्यत्राप्यावश्यकमिति प्रतिपादयन्नाह—*अत्रेति* । लक्षणास्थले चेत्यर्थः । फलमाह—*अत एवेति* । विशिष्टे तदारोपादेवेत्यर्थः । आदिना—

वदनात्कुचमण्डलं त्रसति ।
मध्याद्बिभेति नयनम् नयनादधरः समुद्विजति ॥

इत्यस्य परिग्रहः । आदिना चमत्कारः । एतेन कचत्वादिना बोधे त्रासकरत्वानुपपत्तिः, राहुत्वादिना बोधे च चमत्कारानुपपत्तिरित्यपास्तम् । कचत्वविशिष्टो राहुरित्यादिबोधेन तदुपपत्तेः । सिद्धान्ते हरिसम्मतिमप्याह—*हरिरपीति* । नेदं प्रसिद्धनानार्थपरमित्याह—*गौणेति* । *अन्ये परीक्षकाः* । पातञ्जला अनेकार्थं शब्दमेकमेवाहुरित्यन्वय इति भावः । अत एव तत्रैवात्रापि युगपदेवानेकार्थबोधः कुतो नेति शङ्कां निराचष्टे—*युगपदिति* । सार्वार्थ्यशब्दस्तद्बोधकत्वपर

इत्याह—*एक इति*। नन्वेवं कथं गौणमुख्यविभागोऽत उक्तम्—*सर्वशक्तेरिति*। तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति—*सर्वेति*। प्रसिद्धिभेदादित्यत्र समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। भेदशब्देन कर्मघञन्तेनाप्रसिद्धिस्तदाह—*गोशब्द इति*। एवं तथाऽनेकार्थत्वाङ्गीकारे आह—*स एव। गोत्वेति*। गोत्वसम्बन्ध इत्यर्थः। तदारोप इति यावत्। *वादिभिः*—पातञ्जलैः। नन्वन्यधर्मस्यान्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह—*निमित्तादिति*। *मात्रम्-अवधारणे उत्तरार्द्धे। तत्फलितार्थमाह—*शब्दास्त्विति*। अत एव पूर्वं गोजातावित्युक्तम्। एवमपि गौणमुख्यत्वमाह—*गौरिति*। गोशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वमिति पक्षे आह—*शब्द एवेति*। विरोधपरिहारमाह—*अर्थोऽत्रेति*। न तु सर्वत्रेति भावः। अत एव मात्रपदम्। *एकार्थ एवेति*। अनेन शङ्का समाहिता। अत एव रूपके उपमा व्यङ्ग्येत्यालङ्कारिकसमय इति दीक्षिताः। नन्वत्र पक्षे सिद्धान्तमते पूर्वमेवाभेदप्रतीत्या फलाभावोऽत आह—*गौरिति*। तत्कृत एव चमत्कार इति भावः। नन्वेवमप्यत्र पक्षे आरोपतौल्येन जघन्यशुद्धलक्षणातो गौण्या अतिजघन्यत्वं न सिद्ध्येदत आह—*मुख्यार्थेति*। *आरोपात्*—जघन्यात्। *जघन्यः*—अतिजघन्यः॥ ४३॥

गौण्यामेव च परम्परासम्बन्धो लक्षणाबीजं नान्यत्र। अत एव 'प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावात्' इति प्रकाशादावुक्तम्। एवञ्च गवादिशब्दानां व्यञ्जनया जाड्यादिरूपगुणबोधकत्वाद् गुणवचनत्वेऽपि ततः प्राक् गुणवचनत्वाभावात् प्रकारे गुणवचनस्येति न द्वित्वम्, इति न तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ गङ्गादिभिर्घोषस्यात्यन्तसामीप्ये गङ्गादौ तीरधर्माधारत्वारोपो गौतमोक्तः। गङ्गादिना घोषस्य व्यवहितसामीप्ये तीरे गङ्गात्वारोपः पतञ्जल्युक्तः। आद्योऽपि "स्वरितेनाधिकारः" (अ०सू०१-३-११) इति सूत्रे पतञ्जल्युक्तः। यत्र तु प्रकृतिप्रत्यययोर्लोपानुशासनं तत्र 'इयान्' 'गर्गाः' इत्यादौ प्रकृतिगर्भेऽर्थे प्रत्ययस्य, गर्गापत्यरूपेऽर्थे प्रकृतेः साधुत्वं लोपानुशासनबलादिति वदन्ति। द्विरेफपदं तु रूढिशक्त्या भ्रमरबोधकम्। अव-

यथार्थप्रतीतिस्तु नास्त्येव, रथन्तरादिपदवत् ।

यद्वा पदनिष्ठरेफद्वयस्यार्थे आरोपात्तत्सम्बन्धित्वेनैव भ्रमरबोधः । अत एव भ्रमरपर्यायेषु द्विरेफपदस्य कोशेषु पाठः, बाधप्रतिसन्धानं विनैव द्विरेफपदाद् भ्रमरबोधेन लक्षणेत्ययुक्तम् ।

किञ्च द्विरेफपदेन रेफद्वयसम्बन्धित्वेन भ्रमरपदोपस्थितावपि भ्रमरेति शक्ततावच्छेकानुपूर्वीरूपेणोपस्थित्यभावात् बोधानापत्तेः । न च द्विरेफपदाल्लक्षणया तदुपस्थितिः । अत एवात्र लक्षितलक्षणेति व्यवहारः । प्रत्ययार्थान्वये च प्रकृतिप्रयोज्योपस्थितिरपि कारणमिति वाच्यम् । एवमपि तस्यानुच्चारितत्वेनोच्चारितस्यैव च बोधकत्वेन ततो बोधानापत्तेः । उच्चारितस्यैव बोधकत्वमिति "अणुदित्" सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । पुस्तकदर्शनस्थलेऽपि मानसजपवत् सूक्ष्मतरताल्वादिव्यापारेण सूक्ष्मतरं स्वोच्चारणमस्त्येवेति न दोषः । जपे मन्त्राणां त्रैस्वर्येणैव ज्ञानस्यावश्यकतया तस्य च तत्तत्स्थानेषूच्चदेशाद्युपलभ्यमानत्वरूपतया जपे सूक्ष्ममुच्चारणमावश्यकम् । इदमेव च स्मृतिषु मानसमुच्चारणमित्युच्यते । तथा च भारद्वाजः ।

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेदिति ।

किञ्च मानसजपलक्षणे —

धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।
उच्चरेदर्थसंस्मृत्या स उक्तो मानसो जपः ।

इत्यस्मिन्नुच्चरेदित्युक्तम् । अत एव ऋगित्युक्ते तात्पर्यवशाद्विशिष्टसन्निवेशायाः "अग्निमीळे" इत्यादि-

कार्यास्ततो बोधेऽपि ततो नार्थप्रत्ययः । गामान- येत्याहेत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि न ततोऽर्थ- बोध इत्यनुभवः। किञ्च अतीतानागतानां पदानां वृत्त्य- नाश्रयतया वृत्त्याश्रयत्वेन ज्ञानस्य दुरुपपादत्वम् । प- देष्वतीतत्वादि चोच्चारणक्रियानाशादिना नष्टत्वम्, अनुत्पन्नत्वं च-नष्टाभिव्यक्तिकत्वमनुत्पन्नाभिव्यक्तिकत्वं वा। यथा च घ्राणेन्द्रियगृहीतस्यैव गन्धस्य सुखादिज- नकत्वं न स्मृतस्य, यथा च महतः पटहादिशब्दस्य क- र्णपीडाजनकत्वं श्रुतस्यैव न स्मृतस्य, तथा पदानां बोध- जनकत्वं श्रुतानामेव न यथाकथञ्चित्प्रतीतानाम् । यथा तत्र सुखादिजनकतावच्छेदकवैजात्येन तेषां नान्यतो ग्र- हः, तथा प्रकृते ऽपि। अत एव "परोक्षे लिट्" (अष्टा० सू० ३।२।११५)इति सूत्रे "परोक्षे इति न धातोर्विशेषणं, शब्द- रूपस्य तस्य परोक्षत्वासम्भवात्"इति भाष्यकैयटयोरुक्त- म्। न च स्वबोध्यपदवाच्यत्वसम्बन्धेन द्विरेफपदं लक्ष- णया भ्रमरं बोधयतीति युक्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि बोधात्। गौण्यतिरिक्तस्थले साक्षात्सम्बन्ध- स्यैव लक्षणाबीजत्वाच्चेति दिक् (इतिलक्षणानिरूपणम्) ॥

(कुं०टी०) *गौण्यामेवेति* । न चैवं गौण्यां लक्षितलक्षणात्वापत्तिः । लक्षितलक्षणाया ग्रन्थकृतैव निराकरिष्यमाणत्वात्। लक्षणयैव शैत्यपाव- नत्वादीनां प्रतीतेर्न व्यञ्जना वृत्त्यन्तरमिति तार्किकमतं निराकुर्वतां प्रका- शकारादीनां सम्मतिं दर्शयति—*प्रयोजनं न लक्ष्यमिति* । शैत्यपा- वनत्वादौ शक्यसम्बन्धाभावाल्लक्षणा न सम्भवतीत्यर्थः ॥

ननु गवादिपदानां व्यञ्जनया जाड्यादिपरत्वे "प्रकारे गुणवच- नस्य" इति द्वित्वापत्तिः । प्रकारः-सादृश्यम् । सादृश्ये वर्तमानः सन् यो गुणवचन इत्यर्थादित्याशङ्क्याह-*प्राग्गुणवचनत्वेति । अयम्भावः । गुणवचनः सन् यः प्रकारे वर्तते तस्य द्वित्वमित्यर्थः। यथा पटुरित्यस्य पटुसदृश इत्यर्थ इत्येवंरीत्यैव भाष्यशङ्कोत्तरे योज्ये- ते न तु गोशब्दस्य सादृश्यलक्षकत्वेन गुणवचनत्वम्। सादृश्यनिमित्तका-

भेदोपचाराद् गोपशब्दो गोप्यां वर्तत इति "पुंयोगात्" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति भावः । गङ्गादिभिः–प्रवाहादिभिः । *सामीप्ये इति* । सतीति शेषः । *गौतमोक्त इति* । "सहचरणस्थाने"इत्यादिना गौतमेनापि धर्मारोप उक्त इत्यर्थः । *पतञ्जल्युक इति* । चतुर्भिः प्रकारैरित्युपक्रम्य सामीप्याद् गङ्गाशब्दो वर्तत इति प्रागुक्तत्वात् । *आद्योऽपीति* साधकतममिति तमप् ग्रहणेन गौणाधारस्यापि ग्रहणज्ञापनाद्यत्रात्यन्तसामीप्यात्प्रवाहे घोषाधिकरणत्वारोपस्तत्र सप्तमी सिद्धेति भाष्यम् । ननु गर्गा इत्यादौ गर्गापत्ये गर्गशब्दस्य कथं साधुत्वं पूर्वोक्तप्रकाराणामभावादत आह–*यत्र त्विति*। "शास्त्रे क्वचित्प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनाभिधीयते इति" हर्युक्तेः । एवं "नक्षत्रे च लुपि" इति सूत्रमपि उक्तार्थे मानम् । 'रथन्तरं साम' 'अभित्वा शूर नोनुम' इत्यस्यां गीतम् । *लक्षणेत्ययुक्तमिति* । बाधप्रतिसन्धानं विनापि बोधाल्लक्षणा न युक्तेत्यर्थः । तार्किकैकदेशिनो लक्षितलक्षणा वृत्त्यन्तरमित्याहुः । तथा हि–द्विरेफपदे रेफपदस्य रेफद्वयसम्बन्धिनि भ्रमरपदे लक्षणा भ्रमरपदस्य च भ्रमरे इति, तन्निराकरोति–*लक्षितलक्षणेति* । ननु द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेन शक्त्यैव भ्रमरबोधाल्लक्षणा व्यर्थेति चेन्न । द्विरेफ पदवृत्त्यभावे प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितेति न्यायविरोधापत्तेः । एवञ्च द्विरेफपदस्यैव लक्षितलक्षणावृत्तिः । तथा च लक्षितस्य लक्षणेति शब्दार्थः ।

परे तु शक्यसम्बन्ध एव लक्षणा, न तु शक्यस्य साक्षात्सम्बन्धो लक्षणा, गौरवात् । तथा च परम्परासम्बन्धेन भ्रमरोपस्थापकत्वाद्द्विरेफपदस्य भ्रमरे वृत्तिः । तथा च लक्षितपदघटितलक्षणा लक्षितलक्षणेत्यर्थ इत्याहुः । ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितेति न्यायविरोधोऽत आह–*प्रकृतिप्रयोज्येति* । *जप इति* । "यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" इत्येकश्रुतिनिषेधात् । वस्तुतस्तु अदृष्टार्थे शब्दोच्चारणमात्रं जप इति । यज्ञविषये पारिभाषिको भिन्न एव जपशब्दः । *त्रैस्वर्येणेति* । यथाप्राप्तैस्त्रिभिरपि स्वरैरित्यर्थः । *मानसोच्चार्येति* । एतेन मानसमनुसन्धानमित्यर्थो निराकृतः । यद्यपि,

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
वाचिकोपांशु उच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ॥
मानसाच्च जपाद् ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्योक्त्या उच्चारणाभाव एव लभ्यते तथापि मानसेऽपि बुद्धिकल्पितमुच्चारणमस्त्येवेति भावः ।

न ततो ऽर्थबोध इति। अनुकार्यस्यानुच्चारितत्वान्नार्थबोधकत्वमित्यर्थः। द्विरेफपदेन स्मृतं भ्रमरमर्थं बोधयतीत्यत्र दोषान्तरमाह- *किञ्चेति*। *अतीतानागतानामिति*। तेषामेव हि स्मृतत्वमिति भावः। तस्माच्छ्रुतमेव बोधकमिति भावः। ननु पदानां नित्यत्वात्कथमतीतत्वाद्युच्यत इत्यत आह-*अतीतत्वादि चेति*। *नाशादिनेति*। उच्चारणक्रियानाशादिनाऽतीतत्वादिव्यवहार इत्यर्थः। अथवा अभिव्यक्तिनाशादिना नष्टत्वादिव्यवहार इत्याह-*नष्टत्वमित्यादिना*। नष्टाभिव्यक्तिकत्वमित्यारभ्य पक्षान्तरमित्यप्याहुः। *वैजात्येन*। कारणतावच्छेदकजातिशून्येन। *तेषाम्*-सुखादीनाम्। *नान्यत इति*। यथा स्मृतगन्धादेर्न सुखादिज्ञानं सुखादिजनकतावच्छेदकस्य भिन्नत्वात्, एवं भ्रमरपदेऽपीत्यर्थः। *अत एव*। उच्चारितस्यैव बोधकत्वादेव। अनुच्चारितस्यापि बोधकत्वे तु धात्वर्थस्य परोक्षत्वसम्भवाद्भाष्यासङ्गतिरिति भावः। *तस्य*। भूतानद्यतनक्रियावृत्तेर्धातोः॥

(क० टी०) नन्वेवं शुद्धाभेदत्वेन केषाञ्चित्संमतलक्षितलक्षणातो गौण्या अप्यतिजघन्यत्वापत्तिस्तत्रापि परम्परासम्बन्धसत्त्वादत आह- *गौण्यामेवेति*। चो ह्यर्थे। अत्र मानमाह-*अत एवेति। शुद्धायां तदसत्त्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यन्यत्र प्रपञ्चः। नन्वेवमपि "प्रकारे गुण" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र हि-"गुणोति किं ? अग्निर्माणवकः। सर्वेऽपि शब्दाः प्रकारे वर्तमानाः गुणवचनाः सम्पद्यन्ते। तेन कृतेऽपि तस्मिन्प्राप्नोत्येव। एवं तर्हि गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात्प्रकारे वृत्तेः प्राग्यो गुणवचनस्तस्य भविष्यति" इत्युक्तम्। तेन हि सादृश्यं लक्ष्यमिति स्पष्टमेव लभ्यते, इति चेन्न। गुणेत्यस्याभावे सादृश्यस्य व्यङ्ग्यतया प्रकारवृत्तित्वादतिव्याप्तिं दत्वा तत एव गुणवचनत्वेनानिवारणमुक्त्वा प्रकारव्यञ्जकत्वात्प्राग्यो गुणवचन इत्युत्तरं दत्तमिति तदाशयेनादोषात्। लक्षणापरकैयटव्याख्यानन्तु न युक्तम्।"तयोरेकवाक्यता"इति "पुंयोगात्"इति सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपीति स्पष्टमन्यत्र। तदेतदभिप्रेत्याह-*एवञ्चेति*। पुंयोगादिति सूत्रस्थस्यान्यसम्मतत्वे सोपपत्तिकत्वे आवश्यकत्वे ऽदुष्टत्वे चेत्यर्थः। धर्मरूपं सादृश्यमिति मतेनाह-*जाड्येति*। अतरिक्तं सादृश्यमिति मतेनाह-*आदीति*। *ततः-व्यञ्जनातः। नन्वेवमप्यारोपांशे क्वचित् पतञ्जलिगोतमयोर्विरोधः एवात आह—*गङ्गायामिति*। एवञ्चोभयोरुभयमपीष्टं निमित्तभेदेनेति न विरोध इति भावः। इदमेव ध्वनयन्नस्यावश्यकत्वमाह-आद्योऽपीति*। तत्र हि-यथाश्रुतसूत्रस्याफलत्वमुक्त्वाऽधिकं कार्यमित्यर्थकत्व·

मुक्त्वा तदुदाहरणावसरे गौणमुख्याधारौ प्रदर्शितौ "तिलेषु तैलम्" "दध्नि सर्पिः" 'गङ्गायां गावः' 'कूपे गर्गकुलम्' इति । कचित्तु भेदेन सम्बन्धेन बोधेऽपि साधुत्वबोधकशास्त्रान्तरसत्त्वेनासाधुत्वाप्रसक्त्या लक्षणाया नावसर इति तत्र शक्तिरेव । एवञ्च तत्र लक्षणेति मतमश्रद्धेयम् । तदाह--*त्विति* । नेदं युगपदित्याह--*इयानिति* । प्रकृतीति बहुव्रीहिः । प्रकृत्यर्थगर्भितसमुदितार्थे इत्यर्थः । मतान्तरयोः खण्डयिष्यमाणत्वेन नान्यत्रेत्युक्तम्, तत्प्रपञ्चयन् सिद्धान्तमाह--*द्विरेफेति* । *भ्रमरेति* मधुपेत्यर्थः । न योगरूढमित्याह--अवयवेति* । *प्रतीतिरिति* । तत्र तस्या असत्त्वात् । साधुत्वार्थं व्युत्पादनं त्वसताऽप्यवयवार्थेन रेखागवयन्यायेन । तदाह-*रथन्तरेति*।(१) भ्रमरत्वेनैव बोध इति भावः ।

यथाकथञ्चिदवयवार्थप्रतीतिसम्भवे तस्यागानौचित्याद्योगरूढिमाह--*यद्वेति* । *पदेति* । भ्रमरपदेत्यर्थः । *तदिति* । आरोपितभ्रमरपदीयरेफद्वयेत्यर्थः । तथाचेदमेवात्र रूढ्यर्थतावच्छेदकम् । असाधारणत्वेनानतिप्रसक्तत्वादपि पङ्कजादितो वैलक्षण्यम् । अत एव नातिप्रसङ्गः । तदाह-*एवेत्यादि* । एवोऽप्यर्थे । तेन रूढ्यर्थतावच्छेदकभ्रमरत्वसमुच्चयः(२) । तथा च पूर्वमते जहत्स्वार्थाऽत्र मते पङ्कजादितुल्यत्वेनाजहत्स्वार्था । शुद्धयौगिकत्वं तु न, इष्टासिद्धेरनिष्टापत्तेश्च । क्रूरादावतिप्रसङ्गात्केवलयौगिकस्य तत्पर्यायेषु पाठासङ्गतेश्च । यदि तु कोशप्रामाण्यादत्रैवारोपेणैवं नान्यत्रेत्युच्यते, तदा शुद्धयौगिकमेवास्तु तेनैव तद्बोधोऽस्तु । यद्वा तदेवोभयार्थतावच्छेदकमस्तु । तदेतत् ध्वनयन्नाह--*अत एवेति* ।(३) सर्वथा रूढ्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । (४)ननु द्वितीयपक्षे आरोपसत्त्वेन लक्षणा कुतो न, अत आह-*बाधेति* न हि लाक्षणिकानां कोशेषु पाठः पर्यायेषु क्वापि दृश्यत इति भावः । *पर्यायेषु*-पर्यायवचनेषु ।

नन्वेवं कोशप्रामाण्यात् भ्रमरपदे एव यौगिकमिदं, रूढिर्मास्तां, तेनोपस्थितेन तद्बोध इति किमर्थं तत्रापि योगरूढिरत आह-*किञ्चेति* ।

(१) ननु दृष्टान्तवैषम्यं तत्र तदर्थं कल्प्यमानयोगार्थस्यार्थे शब्दे चासत्त्वम्, अत्र तु अर्थेऽसत्त्वेऽपि तद्वाचकशब्दविशेषे सत्त्वम् । एवञ्च तन्निष्ठस्य भ्रमरत्वेनैव बोध इति भावः । तथा च तत्र सामविशेषत्वेन बोध इति तात्पर्यम् ।

(२) व्यवच्छेद इति । रूढिश्चात्रापि पाठान्तरम् ।

(३) सर्वथोक्तप्रकारान्यतराङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । इति पाठान्तरम् ।

(४) ननु शब्देषु यौगिकस्यात्रैवार्थे लक्षणा कोशतात्पर्यभूताऽत आह-बाधेति* । इति पाठान्तरम् ।

तथोपस्थितेस्तत्र कारणत्वादिति भावः। यत्तु जीर्णनैयायिका लक्षितलक्षणाख्योऽपि भिन्नोऽस्या वृत्तेर्भेदः। इदमेव च तल्लक्ष्यं, लक्षितेन पदेन लक्षणाबोध इति तदर्थः। द्विरेफपदं च बहुव्रीहिणा रेफद्वयसम्बन्धिन्यर्थे शब्दरूपे शक्तम्। तत्त्वं च यद्यपि कूरादिपदेऽप्यस्ति तथापि रूढ्या भ्रमरपदमेव तत्त्वेन बोधयति। तत्र भ्रमरत्वजातिविशिष्टशक्ततावच्छेदकभ्रमरेत्यानुपूर्वीरूपेणोपस्थित्यर्थं द्विरेफपदस्य लक्षणा। एवं च लक्षणयोपस्थितं भ्रमरपदं स्वार्थं बोधयतीति न किञ्चित्युक्तदोष इति। तत् खण्डयति--*न चेति*। *तदुपेति*। भ्रमरपदोपेत्यर्थः। एवञ्च तत्र शक्तिरपि न कल्प्येति भावः। इदमेव द्रढयति--*अत एवेति*। *अत्र-उक्तलक्षणायाम्। नन्वेवं द्विरेफं पश्येत्यादौ प्रत्ययार्थान्वयस्तत्र न स्यात्तत्र तदन्वये प्रकृतिजन्योपस्थितेः कारणत्वादत आह-प्रत्ययेति*। चः-त्वर्थे। अपिना तज्जन्योपस्थितिसमुच्चयः। तथा च तत्र जन्यत्वं साक्षात्परम्परासाधारणं तत्र निविष्टमिति न गौरवमिति भावः। *एवमपि*-उक्तरीत्या निर्वाहेणोक्तदोषाभावेऽपि। तत्र मानमाह--*उच्चारितेति*। प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशादित्यादिनेति भावः। एतेन तत्र तदर्थे लक्षणापि मास्तु अनतिप्रसङ्गाय स्वीक्रियमाणरूढिरेवानुपूर्वीरूपेण न तु तद्रूपेणेति, रूढ्यर्थतावच्छेदिका सैवेतीतोऽपि लाघवमित्यप्यपास्तम्। तस्मात्तत्त्वेन बोधानापत्तेः। पुस्तकदर्शनस्थले केनचिदुक्तं व्यभिचारमुद्धरति—*पुस्तकेति*। अस्या दृष्टचरत्वनिरासायाह—*मानसेति*। *स्वोच्चेति*। स्वमात्रश्रव्योच्चारणमित्यर्थः। अत एव तत्त्वम्। दृष्टान्ते एव तदसिद्धिरिति शङ्कानिरासाय तत्र तदुपपादयति-*जपे इत्यादिनोक्तमित्यन्तेन*। *जपे*--जपत्वावच्छिन्ने। तस्योपांशुप्रयोगरूपत्वात्। *त्रैस्वर्येणैवेति*। अजपेत्याद्युक्तेरिति भावः। *तस्य च*-तेषां तथा ज्ञानस्य च। बाह्यजपाशयेनाह—सूक्ष्ममिति*। एवं च मानसजपेऽपि सूक्ष्मतरं तदावश्यकमित्यर्थात्सिद्धम्। तदाह—*इदमेवेति*। सूक्ष्मतरमेवेत्यर्थः॥

*सूतके-जननाशौचे। मृतके-शान्ताशौचे। तथा-किञ्च। सम्यक्परश्रव्यतया। नन्वेवमपि तस्य जपत्वे किं मानमत आह-*किञ्चेति*। इदं तन्त्रसारे गौतमीयत्वेनोक्तम्।

"जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः"

इत्यादिः।

जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः।
किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥

इत्यन्तश्च । धिया-मनसा । अर्थज्ञानस्य कर्माणि सर्वत्र कारणत्वात्तज्ज्ञानपूर्वकोच्चारणे एवादृष्टमित्याह--*अर्थसंस्मृत्येति* । तदुक्तं नारसिंहेऽपि—

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा जपः ।
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ॥
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

स्पष्टत्वं चात्मानं प्रत्येव, परं प्रति स्पष्टस्य "नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः" इति शङ्खेन निषेधात् ।

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ च चालयेत् ।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

"किञ्चिदिति तथा तद्ध्वनिं जानीयादिति" (१)

अपि पादाक्षरं श्रेण्योर्वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

इति भाष्ये । उक्तार्थेऽनुभवमपि प्रमाणयति--*अत एवेति* । उच्चारितस्यैव बोधकत्वादेवेत्यर्थः । अनुभवेऽन्वयोऽस्य । ततः-अग्निमित्यादितः । द्वितीयानुभवमाह—*गामिति* । जीर्णनैयायिकमते दोषान्तरमाह--*किञ्चेति* । *वृत्त्यनेति* । आश्रयस्यैवाभावादिति भावः । पदज्ञानस्य कारणत्वस्य परैरपि स्वीकारात् प्रागुक्तकार्यकारणभावानुरोधेनाह-*वृत्त्याश्रयेति* । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तिस्तदवस्थैवेति भावः । ननु शब्दनित्यतावादिनामिदं कथमत आह--*पदेष्विति* । परम्परया तत्त्वमिति भावः । ततो लाघवादाह--*नष्टेति* । भाष्याद्युक्तं दृष्टान्तपूर्वकमुपपादयति—*यथा चेति* । आदिना दुःखम् । एवञ्यवच्छेद्यमाह--*नेति* । एवमग्रेऽपि । प्रकृते न तथेति शङ्कानिरासाय प्रकृतविषयमेव दृष्टान्तमाह—*यथा च महत इति* । प्रकृतसङ्गृहायाह-*यथेति* । नन्वेवं सामान्यकार्यकारणभावे व्यभिचारोऽत आह--*यथा तत्रेति* । दृष्टान्ते इत्यर्थः । *तेषाम्*-गन्धादीनाम् । एवञ्च तत्तत्र कारणमेव नेति न । उक्तभाष्योक्तार्थे भाष्यान्तरमपि मानमाह-*अत एवेति* । उच्चारितस्यैव बोधकत्वादेवेत्यर्थः । तत्र हि—"परोक्षे काले इति, न वै कालाधिकारोऽस्ति" इति संखण्ड्य, "धातुरिति वर्तते धातौ परोक्षे" इत्युक्तस्य खण्डनायोक्तं-"धातुर्वै शब्दः, न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां

(१) किञ्चिदिति । यथा तदर्थं नियमेन जानीयादित्यर्थः । धिया यदक्षर । इत्यपि पाठान्तरम् ।

सम्भवोऽस्ति" इति भाष्ये उक्तम्। शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्विशेषणतायामिति तदर्थः। नन्वेवमिति प्रतीकं धृत्वा 'प्रत्ययप्रकृतिशब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासम्भवस्ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य विशेषणं न सम्भवति एवं परोक्षत्वमप्यसम्भवादविशेषणमित्यर्थः' इति कैयटः।

यत्तु गुरवः(१) स्वबोध्यपदबोध्यत्वसम्बन्धेन द्विरेफपदमेव भ्रमरत्वजातिविशिष्टमुपस्थापयतीति लक्षणैवैषा रूढिमती न तु लक्षितलक्षणाख्यस्तद्भेदोऽस्तीति तत्खण्डयति—*न चेति*।*पदेति*-पदविशेषेत्यर्थः। अनतिप्रसङ्गायाह—*वाच्यत्वेति*। *पदम्*—पदमेव। न्यायमतान्यमतेराह—*बीजत्वाच्चेति*। तत्त्वस्य दृष्टत्वाच्चेत्यर्थः। अत एव "प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावात्" इति प्रकाशादावुक्तम्।

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र न च शब्दः स्खलद्गतिः।
एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी॥
प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते।
ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्॥
विशिष्टे लक्षणा नैवं विशेषाः स्युस्तु लक्षिते।

इत्यन्तेन। तस्माच्छक्तिविशेष एव लक्षणा, न त्वतिरिक्ता सेति, तथावदन्तो निखिलतान्त्रिका उक्तमहाभाष्याद्यनवधाननिबन्धनेनाज्ञा एवेति बोध्यम्। तदाह—*इति दिगिति*।

मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धासम्बद्धसाधारणप्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धसंस्कारविशेषो व्यञ्जना। अत एव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यञ्जकता च हर्यादिभिरुक्ता। द्योतकत्वं च क्वचित्समभिव्याहृतपदीयशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः। एषा च शब्दतदर्थपदपदैकदेशवर्णरचनाचेष्टादिषु सर्वत्र तथैवानुभवात्। वक्त्रादिवैशिष्ट्यादिज्ञानं व्यङ्ग्यविशेषबोधे सहकारीति न सर्वत्र तदपेक्षेत्यन्यत्र विस्तरः॥

---

(१) स्वबोध्यपदविशेषवाच्यत्वसम्बन्धेनेति, हस्तलिखितपुस्तके पाठः।

(कु०टी०) लक्षणयैव व्यञ्जना गतार्थेति तार्किकमतं निराकर्तुमाह—*मुख्यार्थेति* । "निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्" इत्यादौ मुख्यार्थबाधाभावेऽपि अधमपदार्थपर्यालोचनया व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेर्व्यञ्जना वृत्त्यन्तरमेवेति भावः । *सम्बद्धेति* । मुख्यार्थसम्बन्धाभावाद्रूढ्यादेरभावाच्च न लक्षणेत्यर्थः । *वक्त्रादीति* । वक्त्रादीनां वैशिष्ट्यस्य ज्ञानेन प्रतिभया चोद्बुद्धः संस्कार इत्यर्थः । व्यञ्जकत्वलक्षकत्वयोर्वैलक्षण्यं दर्शयति—*अत एवेति* । *निपातानामिति* । तेषां मुख्यार्थाभावेन लक्षणाया असम्भवात् । व्यञ्जकतारूपा द्योतकतैवेत्यर्थः । *स्फोटस्येति* । लक्षणायास्तु तत्र न सम्भवः । *क्वचिदिति* । यथा प्रजपतीत्यत्र प्रकृष्टजपबोधकत्वम् । प्रादेशं विलिखतीत्यत्र प्रादेशं विनिर्मायेत्यर्थेन क्रियाक्षेपकत्वादुक्तम्—क्वचिदिति । *वैयाकरणानामिति* । न केवलं कवीनामेव, किन्तु वैयाकरणानामपि व्यञ्जना आवश्यकी यतो व्यञ्जकत्वमेव द्योतकत्वमित्यर्थः । लक्षणाव्यञ्जनयोर्वैलक्षण्यान्तरमपि दर्शयति—*एषा चेति* । लक्षणा पदनिष्ठा व्यञ्जना तु एकदेशादिनिष्ठापीत्यर्थः ।

(क० टी०) अथ व्यञ्जनां निरूपयति-*मुख्यार्थेति* । तत्स्वरूपेऽव्यदोषायाह-*निरपेक्षेति* । क्वचित्तत्सम्बन्धग्रहापेक्षासत्त्वात्तन्निरपेक्षत्वमादिर्वा नोक्तः । तच्च बोधविशेषणम् । तदेवाह-*मुख्यार्थेति* । एतदुभयसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धान्यतरो योऽर्थस्तद्विषयकश्चेत्यर्थः । अर्थव्यञ्जनाविषये सहकारिण आह-*वक्त्रादीति* ।

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ।
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ॥
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ।

इति अर्थव्यञ्जनायां प्रकाशादयः । वक्ता कविस्तन्निबद्धश्च बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । अतो न वाच्येनाभेदः । काकुः-शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारः, उच्चारयितुः शोकाद्यनुमापको जातिविशेषः । वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसन्निधिरिति समासेन निमित्तत्रयम् । अन्योऽत्र वक्तृबोद्धव्यभिन्नः । प्रस्तावः-प्रकरणम् । देशो विजनादिः । कालो वसन्तादिः । आदिना चेष्टालीलादिहावपरिग्रहः । वैशिष्ट्यं-वैलक्षण्यम् । तच्च वक्त्रादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । पञ्चम्यर्थः सहकारित्वरूपं हेतुत्वम् । तच्च तदभावे व्यञ्जनाऽनुदयाद्बोध्यम् । प्रतिभेत्यनेनेदं प्रतिपादितम् । नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः प्रतिभा ।

तदुक्तम्—

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता । इति ।

नवनवोन्मेषो जन्मान्तरीयतद्धीजनकत्वज्ञानजन्यसंस्कारोद्बोधः । वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारेण तज्जनिका च बुद्धिः प्रतिभेति फलितम् ।(१) या वासनेत्युच्यते, तस्यां सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति । एवञ्च शक्तिरेतज्जन्मगृहीतैवार्थबोधिका, व्यञ्जना(२) तु जन्मान्तरगृहीतापीत्यपि शक्तेरस्याभेदकत्वम् । इदमेवाभिप्रेत्य व्यञ्जना स्वरूपसती हेतुरिति प्रवादः । अर्थस्य त्रिविधस्यापि, न तु कस्य चिदेव । अन्योऽर्थो वाच्यलक्ष्यभिन्नः । व्यक्तिर्व्यञ्जना; करणव्युत्पत्तेः । एवेन शक्तिलक्षणा निरासः । सङ्केताद्यभावादिति तदर्थः । प्रतिभादीत्यादिना(३) निपुणतादि । क्वचित्तद्रहितपाठ एव । अत्रेदं बोध्यम् । व्यञ्जनासामान्यलक्षणम् अर्थविषयकः प्रतिभोद्बुद्धः संस्कारविशेष इत्येव अनतिप्रसक्तत्वात् ।

दीक्षिताद्युक्ताद्यलक्षणामतेऽनतिप्रसङ्गायाह—*मुख्यार्थेति* मध्यमं तु स्वरूपकीर्तनम् । तृतीयं तु सहकारि । एवञ्च(४) नियन्त्रितार्थविषयकधीजनकत्वं शब्दव्यञ्जना । वक्त्रादिवैलक्षण्यहेतुका या प्रतिभाशालिनामन्यार्थधीस्तद्धेतु(५) व्यापारत्वमर्थव्यञ्जना । अर्थस्येत्यनेन शब्दव्यञ्जनानिरासः । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहत्वाच्च तत्त्वम् । एतेषां न प्रत्येकमेव व्यञ्जकत्वं किन्तु मिलितानामपीति । *अत एव*—व्यञ्जनाया अङ्गीकारादेव । *स्फोटस्येति* । अनेकव्यक्तीत्यादिनेति भावः । ननु तत्रोपयोगेऽपि द्योतकत्वस्यान्यादृशत्वान्न तत्रोपयोगोऽत आह—*द्योतकत्वं चेति* । अन्यादृशस्याप्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादाह-*क्वचिदिति* । प्रजपतीत्यादावित्यर्थः । अत एव पूर्वं प्राक् तस्योल्लेखः । अत एव केवलानां तेषां प्रयोगोऽसाधुः । उपसंहरन्नाह-*इति वैयेति* । अपिना नैयायिकादिसमुच्चयः । तैरपि केषांचित्तत्त्वाङ्गीकारादिति भावः । नैषा पूर्ववत् शब्दप्रवृत्तिरेवेत्याह-*एषा चेति* । शब्दो—वाक्यम् । एकदेशः—प्रकृतिप्रत्ययादिः । रचना—आकृतिः । आ-

---

(१) फलितया वासनेति । पाठान्तरम् । (२) हस्तलिखितपुस्तके'तु' शब्दरहितः पाठः ।

(३) आदिना शब्दव्यञ्जनास्थलीयश्लेषसाधारणशब्दमहिमपरिग्रहः । इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

(४) नियन्त्रितायामभिधायामवाच्यार्थविषयकधीजनकस्तादृशो व्यापारः शब्दव्यञ्जना । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वाच्च तत्त्वम् । इतिपाठान्तरम् ।

(५) हेतुर्योऽर्थसम्बन्धिव्यापारः सोऽर्थव्यञ्जना । इति हस्तलिखितपुस्तकेऽत्र पाठः ।

दिना लीलादिहावाः । (१)अनतिप्रसङ्गादाह-*वक्त्रादीति* । अग्रिमा· दिना श्लेषादिः । वैशिष्ट्यज्ञानं चेति पाठः । चेति प्रतिभासमुच्चयः । य· त्त्वर्थस्य न व्यञ्जकत्वं किन्तु शब्दस्य; अस्यास्तन्मात्रवृत्तित्वादिति, तन्न ।

रतिकाले विलोक्य श्रीर्नाभिपद्मे पितामहम् ।
रत्याकुला छादयते दक्षिणं नयनं हरेः ॥

इत्यादौ हरिपदेन दक्षिणनेत्रस्य सूर्यात्मकत्वं तत्सङ्कोचेन सूर्या· स्तेन पद्मसङ्कोचस्तेन पितामहस्य गमनं तेनाप्रतिबद्धं रतिविलसितमि· ति क्रमेण व्यङ्ग्येषु प्रतीयमानेषु तत्तदर्थप्रतीत्युत्तरमेव व्यङ्ग्यप्रतीतेरर्थ· स्यापि व्यञ्जकत्वावश्यकत्वात् ।

पश्यात्र नलिनीपत्रे बलाका दृश्यतेऽचला ।
रम्ये मारकते पात्रे शुक्तिकेव च निर्मला ॥

इत्यत्रापि वक्तृतात्पर्यविषयीभूतवाच्यार्थबाधाभावेऽपि तज्ज्ञाना· भावेऽपि निश्चलत्वेन शुक्त्युपमया चात्रस्तत्वं तेन तस्य निर्जनत्वं, तेन तदेवावयोः सङ्केतस्थानमित्यादिक्रमेण तत्तदर्थव्यङ्ग्यप्रतीतेर्मुख्यार्थबा· धज्ञानसत्त्वे तदप्रतीतेश्च । अत एवाद्यं विशेषणं पदस्य च तत्तत्स्वा· र्थबोधने उपरतत्वात् पुनःपुनरनुसन्धाने गौरवं (२)तदननुभवात् । "गतोऽस्तमर्कः" इत्यादौ शिष्येण सन्ध्यावन्दनादेः कर्तव्यत्वाशयेन गुरुं प्रति प्रयुक्ताद्वक्तृतात्पर्याभावेऽपि प्रतिवेश्यादीनामभिसरणोप· क्रमादिबोधस्य वाच्यार्थधीपूर्वकस्य वाच्यार्थबाधज्ञानेऽजायमानस्य लक्षणयोपपादयितुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु "गतोऽस्तमर्कः" इत्यादौ न व्यञ्जना, एकसम्बन्धिदर्शनादप· रसम्बन्धिस्मरणवदुपपत्तेरिति, तन्न । 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादिश्रवणो· त्तरं सन्ध्यावन्दनकर्तव्यत्वं मया स्मृतमित्यनुव्यवसायाभावात् तत्ता· नुल्लेखात् । इदं पदमेतदर्थस्य न वाचकं नापि लक्षकं नापि स्मारकमपि तु व्यञ्जनया बोधकमिति प्रामाणिकव्यवहारेणाप्यतिरिक्ततात्सिद्धेः । असम्बद्धस्यापि व्यङ्ग्यत्वाच्च । एतेन तदर्थानां वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञा· नप्रतिभासहकृतमनसैव विशिष्टधीसम्भवात् चमत्कारं प्रति शाब्दस्येव मानसस्यापि चेष्टानुरोधेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वाच्च व्यञ्जनासत्त्वे न मानम् । प्रतिभा च तत्पदार्थविषयसंस्कारोद्बोधको बुद्धिविशेष एव, इत्यपास्तम् । व्यङ्ग्योऽर्थोऽनुमेय इति त्वयुक्तमेव । विरुद्धानैकान्ति·

---

(१) ननूभयत्र । इत्यप्यधिकः पाठो दृश्यते,
(२) गौरवात् । इति हस्तलिखितपुस्तके पाठः ।

केभ्यो व्याप्तिपक्षधर्मतादिनिर्णयाभावेऽपि व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेः। किञ्च सिद्धिसत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यार्थबोधदर्शनेन तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्भेदनिवेशेऽतिगौरवापत्त्या तज्जन्यबोधस्यातिरिक्तत्वे एव लाघवात्। अन्यथा शब्दप्रमाण्योच्छेदापत्तेरिति दिक्। अनया कटाक्षेणाभिलाषो व्यञ्जित इति सर्वजनप्रसिद्धेश्चेस्याश्चेष्टावृत्तित्वमप्यावश्यकम्। बोधकत्वस्य चेष्टायां सत्त्वेऽपि तन्निष्ठबोधकत्वं न शक्तिश्चेष्टा शक्तिरिति(१) प्रामाणिकव्यवहाराभावात्। किन्तु तज्जन्यबोधे तज्ज्ञानस्य कारणत्वं बोध्यम्।

यत्तु तत्तद्वाचकशब्दज्ञानद्वारा चेष्टया बोध इति। तन्न। चेष्टया जडमूकादिव्यवहारानापत्तेः। तस्यापि जन्मान्तरीयशब्दस्मरणमित्यन्ये इति दिक्। तदाह—*इत्यन्यत्रेति*। गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः।

इति व्यञ्जनानिरूपणम्॥

(१) "चेष्टाशक्तेति" इति पाठान्तरम्।

नन्तु कोऽसौ शक्त्याश्रयः शब्दः । न च वर्णाः प्रत्येकम्, तथा सति द्वितीयादिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । नापि संहताः । उच्चरितप्रध्वंसित्वेन यौगपद्यासम्भवात् । उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणस्थायित्वात् । क्षणशब्देन तदाधारः कालः । मुख्यक्षणस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वेन तदवच्छि-

(कुञ्जिकाटीका)

ननु कोऽसाविति । अखण्डपक्षे आभ्यन्तरः स्फोटो जातिव्यक्ती बाह्यस्फोटाविति त्रीणि वाक्यलक्षणानि । सखण्डपक्षे तु नियतसाधन आख्यातशब्दपदक्रमो वा पदसङ्घातो वाऽऽद्यमेव पदं वा सर्वाणि पदानि वेति पञ्च वाक्यलक्षणानि । तत्रैषु अष्टसु पक्षेषु कः पक्षो युक्त इति विचारः । तथा शक्त्याश्रयाः । शब्दानां नित्यत्वमभिप्रेत्याह—*अभिव्यक्तेरिति* । *क्षणशब्देनेति* । क्षणो नाम शब्दतन्मात्रद्वारा प्रकृतेः परिणामविशेषः क्षणधारारूपकालस्य परमापकर्षावधिः । स च न प्रत्यक्षः, अतिसूक्ष्मत्वात् । किन्तु तत्समूहरूपः काल एव । यथा परमाणौ स्वीय ऊर्ध्वनभोदेशत्यागोपलक्षितः कालः क्षणः । ननु उ-

(कलाटीका)

अथ वाचकशब्दं निरूपयति—*नन्वित्यादिना* । वर्णस्फोटवादिमतं द्वेधा प्राचोक्तं खण्डयति क्रमेण--*न च वर्णा* इत्यादिना । तथा पर्याप्तिसम्बन्धेन शक्त्याश्रयः(१) । *वैयर्थ्यापत्तेरिति* । किञ्च धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तेः । किञ्च प्रत्येकं वर्णादर्थबोधापत्तेः । न च प्रत्येकं वर्णैरर्थस्मरणमात्रं जन्यते, चरमेण पुनः स्पष्टं जन्यते, प्रत्यक्षे इव स्मरणेऽपि वैजात्यस्वीकारे बाधकाभावादिति वाच्यम् । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वाद् गुरुत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । *संहता इति* । न च प्रत्येकावृत्तेः कथं समुदितवृत्तित्वं द्वित्वादिवदुपपत्तेरिति भावः । *उच्चरितेति* । प्रत्येकं वर्णानामित्यादिः । ननु उच्चरितप्रध्वंसित्वमेव कुतः? अतो नित्यत्वपक्षे आह—*अभिव्यक्तेरिति* । जन्यत्वपक्षे आह—*उत्पत्तेरिति* । नन्वेवं वर्णप्रत्यक्षं न स्यात्क्षणस्याप्रत्यक्षत्वादत आह—*क्षणेति* । तच्छब्देनान्यतरपरामर्शः । क्षणसमूहरूपः प्रत्यक्षयोग्य इत्यर्थः । अयमेवोच्चारणाधिकरणकालः । तदाह—*मुख्येति* । इदमापरामर्शायोग्यत्वादिति भावः । नन्वेवमपि प्रत्यक्षत्वं न, उच्चारणाधिक-

(१) शक्त्याश्रयत्वाच्छब्दः । इति पाठान्तरम् ।

त्त्वर्णस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः। उच्चरितप्रध्वंसित्वं चोच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । एवञ्चायं पूर्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षविषयेदंशब्दघटिताभिलापाभिलप्यमानपौर्वापर्यज्ञानस्य "इको यणचि" (अष्टा० सू० ६-१-७७) इत्याद्युपयोगिनोऽसम्भवः। नष्टस्य प्रत्यक्षविषयेदमा परामर्शायोगात्। पदप्रत्यक्षस्याप्येवं क्रमावगाहिन एव "परः सन्निकर्षः" (अष्टा० सू० १-४-१०९) इति

(कुञ्जिकाटीका)

च्चारणप्रध्वंसयोर्यौगपद्यमयुक्तमत आह—*उच्चरितप्रध्वंसित्वं चेति*। *प्रत्यक्षविषयेति*। प्रत्यक्षविषयो य इदंशब्दस्तद्विषयो योऽयं पूर्व इत्यादिरभिलापस्तद्विषयस्य पौर्वापर्यस्य ज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः। *पदप्रत्यक्षस्यापीति* । भाष्यकृदनुभवसिद्धस्य क्रमावगाहिनः पदप्रत्यक्षस्योपपत्तिरित्यन्वयः।

(कलाटीका)

रणकालिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपतत्त्वाङ्गीकारादत आह—*उच्चरितेति*। नन्वेतावतापि किमनिष्टमत आह—*एवञ्चेति* । तेन यौगपद्यासम्भवे चेत्यर्थः। तत्रादौ शास्त्रीयदोषमाह—*अयं पूर्व इति*। अभिलापान्वयीदम्।

ननु कस्याभावप्रयुक्तदभावोऽत आह—*नष्टस्येति* । तथा च प्रक्रियोच्छेदापत्तिरिति भावः। यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदाऽसम्भवः। पूर्वापरयोर्युगपत्स्थित्यभावात् । अत एव न दैशिकमपि । आद्यमपि (१)युगपदवस्थितेष्वेव गृहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमानयोः। अयं ज्येष्ठोऽयं मध्यमोऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारवदयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्यापि नष्टविद्यमानयोरसम्भवः। तयोः सम्बन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। गकारः पूर्वमुत्पन्नस्ततोऽकारस्ततोऽन्य इत्येवं कालिकपौर्वापर्यग्रहः सम्भवन्नपि अनूपरकाकारस्य पाणिन्यादिव्यवहारानुपपत्तेर्न तदुपयोगीति तात्पर्यम्। लौकिकं दोषमाह—*पदेति*। एवेन तस्यातत्त्वव्यवच्छेदः। *पर इति*। "एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चारयति गौरिति यावद्गकारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये च, यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये, यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे" इति

(१) विद्यमानेष्वेव इति युगपदवस्थितेष्वेव इत्यस्य स्थाने पाठो हस्तलिखिते पुस्तके।

सूत्रोक्तरीत्या भाष्यकृदनुभवसिद्धस्यानुपपत्तिः । न च पूर्ववर्णस्थितिकाले द्वितीयवर्णोत्पत्तिः । पूर्ववर्णनाशोत्तरं यत्नान्तरेण वर्णान्तरोत्पत्तेः । "यावद्गकारे वाग् वर्तते न तावदौकारे इति येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन्वर्णे उपसंहृत्य तं यत्नमन्यं यत्नमुपादाय द्वितीयः प्रवर्तते" इति च तत्रैव सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । न

(कुञ्जिकाटीका)

यावदिति । एकैकवर्णवर्ति वागिन्द्रियमेकमेव वर्णमुच्चारयति न द्वौ वर्णौ, उच्चरितश्च वर्णस्तदानीमेव नष्ट इति पौर्वापर्यसंहितयोरसम्भव इत्यर्थः । *वागिति* । वागिन्द्रियमित्यर्थः । *तेनैव* । यत्नेन विच्छिन्ने नष्टे उपसंहृत्य तं यत्नं त्यक्त्वा । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभव एव तावद्वर्णगोचरां स्मृतिं जनयतीति तार्कि·

(कलाटीका)

तत्र भाष्यम् । वाक्शब्देन वागिन्द्रियम् । "यथा परः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः" इति च भाष्यम् । पूर्ववर्णध्वंसानन्तरं यद्यप्यपरः प्रयुज्यते तथापि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे वर्णस्य पूर्वनष्टस्य न सहायो, नष्टविद्यमानयोः सम्बन्धाभावान्न तद्व्यवहारप्रयोजक इत्यर्थः । एवञ्च तज्ज्ञानाभावेन ततो बोधोच्छेदापत्तिः । एवञ्चोपलम्भो न युगपत्, नापि वास्तवी सत्तेति द्वितीयपक्षे उक्तदोषद्वयमिति भावः ।

उभयमुद्धरति—*न चेति* । पूर्ववर्णजनको यस्तेनैव द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिरित्यर्थः । खण्डयति—*पूर्वेति* । एकेन यत्नेन वर्णे उच्चारिते तस्मिन्नष्टे तज्जनकयत्ने च नष्टे यत्नान्तरोत्पत्त्यनन्तरं द्वितीयवर्णोत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र मानमाह—*यावदिति* । *विच्छिन्ने–नष्टे । *तं यत्नमिति* । पूर्वयत्नं त्यक्त्वेत्यर्थः। तं यत्नमुपसंहृत्य विच्छिन्ने तस्मिन् वर्णे इत्यन्वयः । *अन्यमिति* । यत्नान्तरमित्यर्थः । *तत्रैव* । परःसन्निकर्षत्रैव ।

परमतं खण्डयति—*न चेति* । यत्तु प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णप्रत्यक्षसामग्र्या स्मृतिप्रत्यक्षविषयाः सञ्जातसद्भावा वाचकाः । एवञ्च सदसदनेकविषया पदप्रतीतिः स्मृतिप्रत्यक्षात्मिकेति, तत्र क्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः । क्रमस्य सँस्काराविषयत्वेन स्मृत्यविषयत्वात् । न चानुभवक्रमोपाहितानामेव तेषां स्मृत्याऽवगाहनात् क्रम·

चोत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले संस्कारवशादव्यवहितोत्तरत्व-सम्बन्धेन पूर्ववर्णवत्त्वं तदुत्तरवर्णे गृह्यते, एवं तदुत्तरव-र्णप्रत्यक्षकाले संस्कारोपस्थितविशिष्टतत्तद्वर्णत्वं तत्तदु-त्तरवर्णे गृह्यत इति तज्ज्ञानं सुलभम्। सरो रस इत्यादौ विशेषश्च। यद्वा पूर्वपूर्ववर्णजाः शब्दाः शब्दजशब्दन्यायेन चरमवर्णप्रत्यक्षपर्यन्तं जायमाना एव भवन्तीति (१)न पदप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आद्येऽयं पूर्वोऽयं पर इत्यभिलापासम्भवात्। नष्टविद्यमानयोः सम्बन्धि-नोरव्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धताया वक्तुमशक्यत्वाच्च।

(कुञ्जिकाटीका)

कोऽर्थं शङ्कते—*न चेति*। *उपस्थितेति*। उपस्थितो विशिष्टो यो वर्णस्तद्वत्त्वं तृतीयवर्णे गृह्यत इत्यर्थः। *शब्दजशब्देति*। यथा वीचिरुत्पन्ना तरङ्गान्तरमुत्पादयतीति वीचितरङ्गन्यायेनैकैकशब्दाच्छ-ब्दान्तरोत्पत्तिः, ततः श्रोत्रमागतो गृह्यत इति तार्किकाः। अव्यवहितो-त्तरत्वसम्बन्धेनेत्यादिकां प्रथमामाशङ्कामुद्धरति—*अभिलापासम्भवा-

(कलाटीका)

व्युत्क्रमयोरविशेष इति देवताधिकरणे मिश्रोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम्। अनुभवक्रमस्य स्मृतिक्रमेऽनियामकत्वात्। दृश्यते च प्रपू-र्वेद्युरनुभूतमस्मृत्वा पूर्वेद्युरनुभूतस्य स्मरणम्। किञ्च तत्तानुल्लेखान्न तत्र स्मरणत्वं युक्तं, तदेतदभिप्रेत्याह—*उत्तरेति*। *तज्ज्ञानम्—पौर्वा-पर्यज्ञानं पदज्ञानं च। *सर इति*। आनुपूर्वीलाभादिति भावः। आ-दिना नदी दीनेत्यादिपरिग्रहः।

अन्यत्रावश्यकयुक्तिं लाघवादभ्याप्याह—*यद्वेति*। *शब्दजेति*। भेर्यादिशब्दजशब्दरीत्येत्यर्थः। अत एवाह—*चरमेति*। *पदेति*। इदमुपलक्षणं, पौर्वापर्यज्ञानस्यापि। *अभिलापासम्भवादिति*। तस्य कालदेशान्यतरकृतत्वेनाद्ये एककालवृत्तित्वेन तदसम्भवादित्यर्थः। एवञ्च पौर्वापर्यज्ञानं नेति भावः। पदज्ञानमपि नेत्याह—*नष्टेति*। तस्य तद्घटितसन्निवेशापेक्षत्वादित्यर्थः। द्वितीये आद्यदोषोद्धारे

(१) सन्तीति पाठान्तरम्।

एवं पदप्रत्यक्षोपपादनेऽपि पदस्याविद्यमानत्वेन तत्र वृत्त्याश्रयत्वग्रहानुपपत्तेश्च । अविद्यमाने आश्रयत्वाङ्गीकारे 'नष्टो घटो जलवान्' इत्यादेरापत्तेः । अविद्यमानयोरपि जलघटयोराश्रयतानिरूपकत्वस्याश्रयत्वस्य च त्वद्रीत्या बाधाभावात् तज्ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तेः । किञ्चैवं पदवाक्ययोरभावेन शब्दार्थसम्बन्धस्यैव हानिः। तदुक्तम्—

अशाब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत् । इति ।

पदसमुदायात्मकवाक्यस्येव वर्णसमुदायरूपपदस्याप्यभावात् । उभयोरप्यर्थासम्बन्धादिति तदर्थः । किञ्चैकं पदमिति बुद्धेस्तदेवेदं कृष्णपदमिति बुद्धेश्चानु-

(कुञ्जिकाटीका)

दिति* । *पदवाक्ययोरभावेनेति* । वर्णानां समुदायस्यासम्भवादिति भावः । *तथा भवेदिति* । पदार्थोऽपि अशाब्दः स्यादित्यर्थः ।

यत्तूक्तं लीलावत्याम् एकं पदमिति बुद्धिरेकसुप्तिङन्तत्वावच्छेदेनेति, तन्न । सुप्तिङन्तयोरनुगतस्यैकस्य पदावच्छेदकस्य वक्तुमशक्य-

(कलाटीका)

ऽप्याद्यसाधारणं द्वितीये(१)दोषमाह—*एवमिति* । उक्तरीत्येत्यर्थः । स एव च बोधोपयोगीति प्रागुक्तम् । ननु तत्राप्याश्रयत्वमस्त्वत आह—*अविद्येति* । आदिग्राह्यमग्रेऽनुपदमेव स्फुटम् । ननु तत्र तदभावेऽपि शुक्तिरजतप्रतीतिवत्सा प्रतीतिर्दुर्वारैवात आह—*अविद्येति* । यथासंख्यमाह—*आश्रयेति* । त्वया तत्रेव तत्रापि तद्धर्माङ्गीकारादिति भावः । (२)नापीत्यत्र दोषान्तरमाह—किञ्चेति* । *एवम्* तेषां प्रत्येकं संहतानां वा तदाश्रयत्वेन तत्त्वाङ्गीकारे उक्तरीत्या तयोरुपादानसंभवे । *अभावेन*—फलाभावादतिरिक्ततदस्वीकारेण । *शब्देति* । लोकप्रसिद्धपदवाक्यात्मकशब्देत्यर्थः । *तदुक्तमिति* । हरिणेति शेषः । यद्यपि तुल्ययुक्त्या वाक्यस्य वाक्यार्थशक्तिसाधकोऽयं तथापि तत एव तात्पर्यार्थमाह—*पदेति* । *अर्थासम्बन्धादिति । तयोरशाब्दत्वा-

(१) अत्रत्यं द्वितीये इति पदं द्वितीये हस्तलिखितपुस्तके नास्ति ।

(२) अभ्युपेत्य उभयत्र दोषान्तरमाह—*किञ्चेति* । इति हस्तलिखितपुस्तके पाठः ।

पपत्तिः पक्षद्वयेऽपि। न चैकजातीयबुद्धिविषयत्वौपाधिकी एकबुद्धिविषयत्वौपाधिकी च सेति वाच्यम्। तज्जातीयमिदं पदमिति व्यवहारस्याप्यापत्तेः। तदेवेदं पदमिति नियमेन व्यवहाराच्च।

एतेन पूर्वनखादिनाशोत्तरं पुनरुत्पन्ने नखादौ 'तदेवेदं नखं' 'त एवेमे केशाः' इतिवत् सादृश्येन प्रत्यभिज्ञेत्यपास्तम्। अवयवैरेवैकैकबुद्धिविषयैरेकः पट इत्यादिबुद्ध्युपपत्ताववयविनोऽप्यतिरिक्तस्य तव सिद्ध्यनापत्तेश्च।

किञ्चैवमुच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासम्भवः, व्यक्तिवाद इवानन्त्यव्यभिचारात्। व्यभिचारश्च गृहीत-

(कुञ्जिकाटीका)

त्वात्। एकत्वबुद्धेरौपाधिकत्वे सर्वत्र तदुच्छेदापत्तेश्च। *पक्षद्वयेऽपीति*। संस्कारवशादिति पक्षे यदा अनन्ताः शब्दा इति पक्षे चेत्यर्थः। *न चैकेति*। घकारटकारयोर्भेदेऽपि घकारटकारबुद्ध्योरेकजातीयत्वादेकपदत्वव्यवहारः। एवं दिनभेदेनोच्चारितयोर्घटपदयोरेकबुद्धिविषयत्वात्तदेवेदमिति व्यवहार इत्यर्थः। *किञ्चैवमिति*। एकघटपदे-

(कलाटीका)

पत्तिरिति शेषः। उभयत्र दोषान्तरमाह—*किञ्चेति*। *पक्षेति*। तेषां प्रत्येकं संहतानां वा तत्त्वमिति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः(१)। प्रत्यासत्त्या व्युत्क्रमेणोभयत्रोपपत्तिमाह—*न चेति*। तथा चारोप इति भावः। आद्ये दोषमाह—*तज्जातीयमिति*। अपिना तस्यैव सङ्ग्रहः। इष्टापत्तावाह—*तदेवेदमिति*। *एतेन—उक्तदोषद्वयेन। आदिग्राह्यमेवाह—*त एवेमे इति*। दृष्टान्ते तूभयमिष्टमिति भावः। द्वितीये दोषमाह—*अवयवैरिति*। पक्षद्वयसाधारणमेवोभयत्र दोषान्तरमाह—*किञ्चैवमिति। उक्तोऽर्थः। *आनन्त्येति। समाहारद्वन्द्वः, मध्यमपदलोपि समासो वा।

ननु शब्दे एव शक्तिग्रहो नान्यत्र, यस्य शक्तिग्रहस्तत एव बोधश्चेति क्व व्यभिचारोऽत आह—*व्यभीति*। यस्य शक्तिग्रहस्तस्मान्न बोध

(१) अभिव्यक्त्युत्पत्तिपक्षद्वयेऽपीत्यर्थः।

शक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति सर्वसिद्धे नियमे बोध्यः। आनुपूर्वी तु तत्तत्कालघटितत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वाननुगमात् प्रत्युच्चारणं भिन्नेति तस्या अपि शक्ततावच्छेदकत्वे सैव दुरवस्था। तादृशाव्यवहितोत्तरत्वेनानुगमोऽपि तादृशत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वादयुक्त एव। व्यवधानाभावे सति घज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानविषयटत्वमेवानुपूर्वी, तत्परिच्छेदश्च मनसैवेति पक्षेऽपि ज्ञानव्यक्तिभेदेनाऽऽनुपूर्व्यनन्तैव।

(कुञ्जिकाटीका)

शक्तिग्रहेऽप्यन्यघटपदे शक्तिग्रहाभावात्। ननु सकलघटपदे आनुपूर्वीसाम्यात् शक्तिग्रह इत्यत आह--*तत्कालेति*। तत्तत्कालघटितस्याव्यवहितोत्तरत्वस्यैकस्याभावादित्यर्थः। *सैव*—शब्दान्तरस्य बोधकत्वानापत्तिरूपैव। *आनुपूर्वी त्विति*। भिन्नैवेत्यत्रान्वयः। तत्तत्पदवृत्तयस्तत्तत्पदनिष्ठाः। *अनन्ता इति*। पदभेदात्॥

(कलाटीका)

इत्यादावेवेति यस्माद् बोधस्तस्य न स इति व्यभिचार इत्यर्थः। नन्वानुपूर्वीरूपशक्ततावच्छेदकैक्येन तेषामनुगमान्नोक्तदोषाविति तत्सम्भवोऽत आह—*आनुपूर्वीति*। भेदेऽननुगमो हेतुस्तत्र(१)तद्घटितत्वम्। स्वकालोत्तरकालिकत्वं हि सेति भावः। अपिर्व्युत्क्रमे। तस्याः शक्ततावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः। *अनुगमोऽपीति*। आनुपूर्व्या इति भावः। (२)ननु तस्याः कालाघटितत्वेनायं दोषोऽत आह—*व्यवेति*। तत्र तद्व्यवहाराभावात्। एवं चाव्यावहितोत्तरत्वलाभः। वैशिष्ट्यं च ज्ञाने कालिकसामानाधिकरण्येन। एवेनोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवमप्युक्तरीत्या तज्ज्ञाने उक्तदोष एवात आह—*तदिति*। तादृशानुपूर्वीनिश्चय इत्यर्थः। चो व्युत्क्रमे, मनसैव चेत्यर्थः। एवेन श्रोत्रव्यवच्छेदः। शब्दतोऽसम्भवादाह—*मनसैवेति*। एवं मौनिश्लोके लिपिक्रमेण ज्ञानक्रमोऽनुमेयः। घचटेत्यादिवारणाय सत्यन्तम्। कदम्बगोलकन्यायेनोत्पन्नटकारान्तराविषयकश्रोत्रावारणविषयघज्ञानध्वंसविशिष्टटकारप्रत्यय इत्यर्थः। *ज्ञानेति*। ज्ञानरूपव्यक्तीत्यर्थः। *अनन्तैवेति*। तथा चोक्तदोष एव।

---

(१) "तदघटितत्वं" इति पाठान्तरं क्वचित्।

(२) ननु न सा कालघटिता, किन्त्वन्यादृशीति न भेदस्तस्या इति नायं दोषोऽत आह-*व्यवेति* इति हस्तलिखितपुस्तके पाठः।

न च चरमवर्णज्ञानव्यङ्ग्यास्तत्तत्पदवृत्तयोऽनन्ता जातयः शक्ततावच्छेदकत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेन च कल्प्यन्त इति न दोष इति वाच्यम् । अनन्तजातिकल्पने गौरवात्, उक्तरीत्या वृत्त्याश्रयत्वासम्भवाच्च । पदानामसत्त्वेन तत्र जातेरप्यसम्भवाच्च इति चेत् ॥

अत्रोच्यते । प्रलये नियतकालपरिपाकानां सर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन प्रलयाल्लीनसर्वजगत्का माया चेतने

(कुञ्जिकाटीका)

स्फोटस्यैव वाचकत्वं दर्शयितुमाह—*अत्रोच्यते इति* । *प्रलये भौतिकादिप्रलये । महाप्रलयस्वीकारे तु सर्वकर्मणामेव नाशो भवति, ततश्च शेषकर्माभावे पुनः शरीरारम्भानापत्तेः । अत एव यदिह रमणीयचरणास्ततः शेषेणेत्यादि श्रूयते । *नियतेति* । नियतकालं परिपाको भोगो येषाम् । *लीनसर्वजगत्केति* । भुक्तभोग्यानां प्राणिनां

(कलाटीका)

नच घज्ञानत्वादिनाऽनुगमः, गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे पदज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्वे च गौरवात्, यद्वेतिमतेऽप्यानन्त्याच्छक्तिग्रहो दुरुपपाद एवेति भावः । प्रकारान्तरेण तयोरभावमाह—*न चेति* *चरमेति* । तथा च पूर्वं तदनभिव्यक्तेर्न बोधः । सरो रस इत्यादौ विशेषश्चेति भावः । अत एवाह—*अनन्ता इति* । कल्पकमाह—*शक्तेति* । अत्राविश्वस्तं प्रत्याह—*कारणतेति* । बोधेत्यादिः । अन्यथानुपपत्त्याऽऽह—*कल्प्यन्त इति* । तथा च ताभिरनुगमस्तदाह—*न दोष इति । तद्दोषद्वयाभावात्तदसम्भवरूपदोषो नेत्यर्थः । नन्वन्यथानुपपत्त्या गौरवमिष्टमेवेति आह—*उक्तेति* । पदादेरसत्त्वेन यथा तत्र तदभावस्तथात्रापि तदुपपादनेऽपि तेषामसत्त्वे(१)तत्त्वाच्चेत्यर्थः । तथा च तदसम्भव एवेति भावः । तुल्ययुक्त्या दोषमाह—*पदानामिति* । जातेरिति जातावेकवचनम् ।

एवं पूर्वपक्षे वाचकस्वरूपं वक्तुमादौ तदुपयोगिनामरूपसृष्टिप्रक्रियां वक्तुमादौ परमतासाङ्गत्याय तदुपयोगिप्रलयस्थितिपूर्विकां सृष्टिप्रक्रियामाह—*प्रलय इत्यादिना* । प्रलये–खण्डप्रलये । नियतेति हेतुगर्भं विशेषणम् । सर्वत्वं प्राणिविशेषणम् । *उपेति* । तत्फलभोगेनेत्यर्थः ।

(१) असत्त्वेन तदभावाच्चेत्यर्थः । इति पाठान्तरम् ।

ईश्वरे लीयते। लयश्चायमपुनःप्रादुर्भावफलको नात्यन्तिको नाशः। उत्तरसर्गानुपपत्तेः। नापि सर्वथाऽ-

(कुञ्जिकाटीका)

मायायां लयः। तस्याश्चेश्वरे इत्यर्थः। एवञ्च कारणनाशात्कार्यनाश इति तार्किकोक्तमयुक्तम्। यथा च रज्जूरगादिवदपृथग्भूतानामात्मन्यध्यस्तानां वियदादीनां शुद्धे ब्रह्मणि लयो भवति। स च न मृदि घटस्येवानुपलब्धिरूपः, किन्तु रज्ज्वामहेरिव। तत्र बुद्धिवृत्तेरपि लीनत्वादेनं न कश्चिद्वेद। स च लयः कालविशेषावधिसापेक्षः। तत्र लीनं सर्वमुत्थानसंकल्पं विना सुप्तवत्तिष्ठति तस्यामवस्थायाम्। यथा जतु काष्ठसंयोगेषु(१)पृथङ्न दृश्यते, यथा वा जलसैन्धवरसौ एकलीभूतौ पृथक्त्वेन नानुभूयेते तथाऽत्र न तमृतेऽन्यत् ज्ञायते रज्ज्वामिव सर्पबाधे तदतिरिक्तवत्। अत एवाहङ्कारशून्यत्वान्न प्रमाता। साक्ष्यभावान्न द्रष्टा। साक्षिवृत्तेरपि लयान्न ज्ञाता। चरमान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया प्रपञ्चं विषयीकरोति। एवञ्च सर्वं जगदुपसंहृत्य शुद्धचिन्मात्ररूपेणावतिष्ठते। तदुक्तं हरिणा--

प्रकृतौ प्रविलीनेषु भेदेष्वेकत्वदर्शिनाम्।
द्रव्यसत्त्वं प्रपद्यन्ते स्वाश्रया एव जातयः॥ इति॥

मूलप्रकृत्या ब्रह्मणा वा ये जगत एकत्वमभेदेन पश्यन्ति तेषां मते निरन्वयविध्वंसाभावान्महासामान्यरूपे तस्मिन्मूलकारणे लयमात्रं महाप्रलय इति शक्तिरूपेषु पदार्थेषु यथायथं शक्तियोगः, द्रव्यात्मना तदानीमपि जातीनां सत्त्वं द्रव्यान्तरस्याभावात्। *ईश्वरे इति*। यथा स्फटिके जपाकुसुमसन्निधानाद्रक्तत्वावभासस्तत्रैव स्फटिकांशप्रमोषे यद्गगनत्वावभासः, एवं शुद्धायां चिति मायोपाधिसान्निध्यादीश्वरत्वाध्यासः। सोऽयमात्मा आवरणविक्षेपशक्त्या अविद्याया आश्रयः। तत्राऽऽवरणांशेन शुद्धरूपतिरोधानं विक्षेपांशेन ईशादिस्थूलदेहान्तानां प्रतिभासः। तयोर्निवृत्तौ शुद्धचित्(२)स्वरूपेणावतिष्ठते। *लयश्चायमिति*

(कलाटीका)

*ईश्वरे-ब्रह्मणि। *लयश्चेति*। मायाया इति शेषः। आत्यन्तिक इत्यस्य व्याख्या पुनरिति(३)। तेषां प्राणिनामित्यर्थः। *उत्तरेति*। तस्य च "धाता यथापूर्वम्" इत्यादिश्रुत्या सिद्धत्वादिति भावः। मात्रपदेन व्या-

(१) हस्तलिखितपुस्तके नकाररहितः पाठः।

(२) चितिरूपेण इति पाठान्तरम्।

(३) तस्या वैयर्थ्यमाह—अपुनरिति*। इति पाठान्तरम् ख० पु०।

भानम्। प्रतिभासमात्रशरीरस्य मिथ्यावस्तुनोऽनवभासे तदभावस्यैवापत्तेः। किन्तु सुप्तेव तिष्ठति, कार्यप्रवृत्त्यभावात्। स्वप्रतिष्ठेश्वरप्रकाशस्यात्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्बलाद्भासमानाऽप्यभानप्रायैव। ततोऽपरिपक्वप्राणिक-

(कुञ्चिकाटीका)

नात्यन्तिक इत्यत्रान्वयः। अत एव सहस्रयुगपर्यन्तं लयः। आत्यन्तिकलयस्तु मुक्तावेव। *प्रतिभासमात्रेति*। रज्जौ सर्पावभासवदद्वैतनये मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य अनादिमिथ्यावभासनिमित्तकल्पनयैव सत्त्वात्। मायाकल्पितत्वमपि हि व्यवहारदृष्ट्यैव, न वस्तुतः। प्रातीतिकतद्रूपेणैव व्यवहारस्योत्पन्नत्वात्। *तदभावस्येति*। आत्यन्तिकस्येति शेषः। *सुप्तेवेति*। कार्याजनकत्वात्सुप्ता इव तिष्ठतीत्यर्थः। प्रधानांशतमस्समुद्रेकेणान्यानवभासो हि स्वापः। तथा च कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापसादृश्यं लयस्य। तत्र ह्यन्तःकरणादयोऽविद्यायां सूक्ष्मरूपेण शक्तिरूपेण वासनाभिः सहावतिष्ठन्ते। एवञ्च सूक्ष्मरूपेण स्थिता शक्तिः स्थूलरूपेण विवर्तते। एतेन शक्तिमिश्रिताद्ब्रह्मणः पुनः शक्तेः कथमुत्पाद इत्यपास्तम्।

स्वप्रतिष्ठेति। स्वरूपमात्रे प्रतिष्ठितस्येश्वरप्रकाशस्येत्यर्थः। प्रकाश्यप्रकाशकहीनस्येति यावत्। अनौपाधिकचैतन्यं हि तस्य स्वरूपम्। विषयविषयिणोर्भेदाभावाद्धर्मान्तरस्य चाभावादिति भावः। *अत्यन्तेति*। तार्किकप्रसिद्धनिर्विकल्पकं धर्मधर्मिविषयम्। ब्रह्मात्मकं तु ज्ञानं निर्विषयमेव। प्रातिपदिकार्थमात्ररूपेणावस्थितं निर्विकल्पकमविद्याकृतभेदनिवृत्तौ शुद्धरूपेणावस्थानात्। *अभानप्रायैवेति*। मायाया भाने तु चितेः सविकल्पकत्वापत्तौ निर्विकल्पकत्वं भज्येत।

(कलाटीका)

वहारिकत्वादिव्यवच्छेदः। *अनवेति*। सर्वथेत्यादिः। इष्टापत्तावुक्त एव दोषः। लयादेवाह—*सुप्तेवेति*। न तु सुप्ता तदसम्भवादिति भावः। (१) अत एवाह—*कार्येति*। अभानप्रायत्वेऽपि मध्यमणिन्यायेन हेतुरयम्। तदानीमपि तत्सत्त्वमाह—*स्वप्रतिष्ठेति*। न तु सूर्यादिप्रकाशवदिति भावः। अतएव सर्वथेतरनिरपेक्षत्वेनान्यनिर्विकल्पकं वैलक्षण्यमाह—*अत्यन्तेति*। अत एवाह— *तद्बलादिति*। प्राग्वदेवाह—*प्रायैवेति*। अथ तन्त्रप्रतिपादित-

(१) तत्रहेतुमाह—*कार्येति*। इति हस्तलिखितपुस्तके पाठान्तरम्।

र्मभिः कालवशात् प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय भगवतोऽबुद्धिपूर्विका सृष्टिर्मायापुरुषावाविर्भवतः । ततः परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जायते । ततो बिन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते । इदमेव शक्तितत्त्वम् ।

(कुञ्जिकाटीका)

अपरिपक्वेति । अभुक्तेत्यर्थः । संस्कारस्यानादित्वाच्च न पूर्वसर्गकर्मशेषविरोधः । नन्वीश्वरस्यानादित्वे "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति सृष्टिसमये आगन्तुकमीक्षणं कथमुपपद्यतामिति चेत् । सत्यम् । यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षाज्जीवोपाध्यन्तःकरणवृत्तिभेदा जायन्ते, एवं सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतायां मायायां वृत्तिभेदा "इदमिदानीं स्रष्टव्यम्' इत्याकारिका जायन्ते । *प्राप्तपरिपाकैः* । उपस्थितपरिपाकैः । प्राणिकर्मपरिपाकवशेन सिसृक्षावशात् "एकोऽहं बहु स्याम्" इति भगवतो बुद्धिर्भवति । *अबुद्धीति* । अविद्यापरस्येश्वरस्य स्वभावो लीलेति चोच्यते । नन्वसङ्गोदासीनस्य परमार्थतो निरतिशयस्य शक्तिशक्तिमतोरभेदेन शक्तेरप्यभावाच्च स्रष्टृत्वासम्भव इत्यत आह—*मायापुरुषाविति* । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

ब्रह्मरूपात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात् । इति ।

शक्तिमिश्रितात्—मायोपहितात् । मायाशबलादिति यावत् । अयं भावः—अद्वितीयस्य ब्रह्मणः क्रीडाया असम्भवादिच्छोत्पद्यते,

---

(कलाटीका)

सृष्टिप्रक्रियामाह—*तत इति* । ततः-प्रलयानन्तरम् । *प्राणीति* । प्राण्यन्तरेत्यर्थः । *स्वफलेति* । स्वस्वकर्मफलेत्यर्थः । एतेन वैषम्यादिनिरासः । तत्र स्वस्य फलाभिसन्धेरभावादाह—*अबुद्धीति* । तयोः प्रकाशरूपा सृष्टिरित्यर्थः । अनेन कर्मणां मायायाश्चानादित्वमुक्तम् । *ततः*—उभयप्रादुर्भावानन्तरम् । *ततः*—मायावृत्त्युत्पत्त्यनन्तरम् । मायावृत्तित एवेति भावः । *त्रिगुणम्*—सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकम् । अस्यावश्यकतामाह—*इदमेवेति*(१) । ईश्वरस्येति

---

(१) अत्रान्यसम्मतिमाह—*इदमेवेति* । तदुक्तं शैवागमसारे भोजराजेन—

"पुंसो जगतः कृतये मायातस्तत्त्वपञ्चकं भवति ।

कालो नियतिश्च तथा कला विद्या च रागश्च ॥ इति ।

तत्त्वपञ्चकं—शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्यात्मकम् । एतानि मायासहितानि शुद्धान्येकादश ॥

तस्य बिन्दोरचिदंशो बीजम्, चिदाचिन्मिश्रोंऽशो नादः, चिदंशो बिन्दुरिति। अचिच्छब्देन शब्दार्थोभयसंस्काररूपाऽविद्योच्यते॥

अस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते। एतज्जगदुपादानमेव रवपरादिशब्दैर्व्यवह्रियते।

बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत्।

(कुञ्जिकाटीका)

सैव माया। तदुक्तं काशीखण्डे—

यदेकलो न शक्नोषि रन्तुं स्वैरचर प्रभो।
तदिच्छा तव योत्पन्ना सैव शक्तिरभूत्तव॥
त्वमेको द्वित्वमापन्नः शिवशक्तिप्रभेदतः। इति।

कार्यरूपबिन्दोस्त्रैविध्यमाह—*बीजमिति*। शक्तिरित्यर्थः। *चिदचिन्मिश्रः—तत्सम्बद्धः। *चिदंशः—ब्रह्मरूपः।

रवपरादीति। रवशब्देन पराशब्देन चोच्यत इत्यर्थः। तस्मा-

(कलाटीका)

भावः। (१)त्रिगुणत्वं सफलयति—*तस्येति*। व्युत्क्रमेणेति भावः। अचिच्छब्देनात्र न माया, तस्या मूलभूतत्वेन एतदनंशत्वादाह—*अचिदिति*। तत्स्वरूपमाह—*शब्देति*।

अत एवाह—*अस्मादिति*। अव्यक्तात्त्रिगुणादित्यर्थः। तत्र रजसः प्रवर्तकत्वादिति भावः। आदिना पदादि। शब्दार्थयोः सामान्यतो गुणाभावादाह—*ज्ञानेति*। मात्रपदेनांशान्तरव्यवच्छेदः। सृष्ट्युपयोगित्वं विशदयति—*एतदिति*। तथा च श्रुतिः—"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे" इति। आदिना शब्दब्रह्मादिपरिग्रहः। आचार्योक्तिमाह—*बिन्दोरिति*। उक्तं हि प्रपञ्चसारे—

प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम।

इत्युपक्रम्य प्रकृतिमुपवर्ण्य कालभेदमुक्त्वा,

प्रकृतेश्च कचित्कालो विकृतिं प्रतिपादयेत्।

---

(१) त्रिगुणत्वं सफलयवत्रांतरभेदं तत्तत्संज्ञं कथयति—*तस्येति*। इति पाठान्तरं द्वितीयपुस्तके।

स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥

इत्युक्तेः। एतत्सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे सं-

(कुञ्जिकाटीका)

त्पराद्बिन्दोरव्यक्तो रवोऽभूदित्यर्थः। *मूलाधार इति*। षण्णवत्यङ्गुलो देहायामः। तत्राष्टचत्वारिंशन्मितमधस्तादुपरि च परित्यज्य मध्यं मूलाधारः। तदाहुः—

पाय्वन्ताद्(१)द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गाच्च द्व्यङ्गुलादधः।
मध्यमेकाङ्गुलं यच्च देहमध्यं प्रचक्षते ॥ इति ॥
नवाङ्गुलोर्ध्वतस्तस्मादस्ति कन्दोऽण्डसन्निभः।
चतुरङ्गुलविस्तारस्तन्मध्यं नाभिरुच्यते ॥ इति ॥

कुण्डलिनी(२) मूलप्रकृत्यात्मिका महदादिभिर्वेष्टिता सर्पवत्तिष्ठति। मूलाधारादुत्थितः पवनो नाडीद्वारेण कार्याणि करोतीति पातञ्जले स्पष्टम्। सङ्गीतरत्नाकरेऽपि—

गुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्दलम्।
अस्ति कुण्डलिनी ब्रह्मशक्तिराधारपङ्कजे ॥
आधाराद् द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेहनाद्व्यङ्गुलादधः।
एकाङ्गुलं देहमध्यं तप्तजाम्बूनदप्रभमिति ॥

पवनस्योत्पत्तिश्च मूलाधारे भवति। तदुक्तम्—

देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्याति समीरणः ॥ इति।

अत एव तस्य मूलाधारे व्यञ्जकत्वम्। *सर्वगतमपि*—सर्वत्र

(कलाटीका)

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा ॥
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिद्(३)भ्येति बिन्दुताम्।
कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ॥
स्थूलसूक्ष्मतरत्वेन तस्य द्वैविध्यमिष्यते।
स बिन्दुर्नादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ॥

इत्युक्तोक्तं तैर्बिन्दोरिति। उभयत्र रव इति पाठः। एवमग्रेऽपि भिद्येति हेतुगर्भं विशेषणम्। अंशत्रययुक्तादित्यर्थः। वर्णादिविशेषरहितत्वादाह—*अव्यक्तेति*। तदेव स्पष्टयति—*एतदिति*। अत एवाह—*सर्वेति*। एतेनैतदाद्यवस्थात्रयस्यैव वैखरीभिन्नस्य सर्व-

(१) "पाय्वन्तादप्यङ्गुलात्" इति पाठो हस्तलिखितपुस्तकद्वयेऽपि दृश्यते।

(२) "कुण्डलीमूल" इति पाठो दृश्यते। (३) भ्योर्वीति पाठान्तरम्।

स्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते। ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छया जातेन प्रयत्नेन योगे एव मूलाधारस्थपवनसंस्कारः तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया(१) निष्पन्दं परा वागित्युच्यते। तदुक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ इति॥

(कुञ्चिकाटीका)

व्याप्तमपि। *पवनसंस्कार इति*। इच्छया जातेन प्रयत्नेन मूलाधारस्थः पवनो युज्यत इत्ययमेव संस्कार इत्यर्थः। *शब्दब्रह्मेति*। अयम्भावः—यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणवृत्तिभेदा जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्तिभेदा जायन्ते इति। एतेन पूर्वोक्तप्रक्रियायां ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वावगमात् "एतस्मादात्मन" इति श्रुतौ "जनिकर्तुः" इत्यपादानलक्षणपञ्चम्यनापत्तिरित्यपास्तम्। "स ऐक्षत, एकोऽहं बहु स्याम्" इति श्रुतौ ईक्षितृत्वश्रवणेन निमित्तत्वाद्बहुवचनश्रवणेन चोपादानत्वस्यापि स्वीकारात्। तथा च हेताविति निमित्तपञ्चम्यपि तन्त्रेण बोध्या। एवञ्च शुद्धब्रह्मणो निर्विकारत्वमेव। ऋग्वेदेऽऽपि "वागेव विश्वा भुवना जज्ञे वाचक इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्" इति। "छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं विवर्तते" इति च। *स्वप्रतिष्ठतयेति*। आधारान्तरानिराकरणायैतत्। *निष्पन्दम्—शून्यम्(२)। पश्यन्त्यां स्पन्दसामान्यमेवास्ति स्पन्दविशेषस्तु मध्यमायाम्। *अनादीति*। आ-

(कलाटीका)

प्राणिषु सार्वदिकस्येश्वरशक्तिरूपत्वेन व्यापकत्वे ऽपि तत्तत्स्थाने योगादेरभिव्यक्तेस्तत्तत्स्थानस्थेत्युच्यते इति सूचितम्। *मूलेति*। कुण्डलिन्यामित्यर्थः। जातेन तत्रैव तदिति। तादृशपवनचलनेन तत्रैवाभिव्यक्तमित्यर्थः। परत्वोपपत्तये हेतुगर्भं विशेषणमाह—*स्वप्रेति*। *अक्षरम्—व्यापकम्। विवर्तत इत्यनेन पश्यन्त्यादयोऽप्यस्या विवर्त्ता एवेति सूचितम्। *अर्थभावेन*—अर्थस्वरूपेण। ननु तस्य पश्यन्त्यादिविवर्तसम्भवेऽपि तेन रूपेण कथं विवर्तो विरुद्धत्वादत आह—प्रक्रियेति*। यतो यस्माज्जगत उत्पत्तिरित्यर्थः। शब्दा-

(१) "निस्स्यन्दम्" इत्यपि पाठः।

(२) निस्स्यन्दम्—स्यन्दशून्यम्। इति हस्तलिखितपुस्तकद्वयेऽपि पाठः।

(कुञ्जिकाटीका)

दिनिधनरहितं शब्दोपग्राह्यतयां शब्दतत्त्वं स्थितिप्रवृत्तिप्रविभागादिशब्देन उच्यते । तच्चाक्षरनिमित्तत्वादक्षरं प्रत्यक्चैतन्ये निवेशितस्य परबोधार्थमभिव्यक्तेः अर्थभावेन विवर्तते तत्त्वादप्रच्युतमेकं भेदानुकारेणासत्यानेकरूपतां प्राप्नोति । अभिधाशक्तिप्रवृत्तिमात्रं शब्दात्मकं ब्रह्मैव तत्तत्पदार्थरूपेण विवर्तते। यतः शब्दरूपाज्जगतो विकाराः क्रियन्ते इति। *यत इति*। नात्रारम्भवादः परिणामवादो वा विवक्षितः किन्तु विवर्तवादः । यथा रज्जुः स्वयमविकृतैव सती मायया सर्पाकारेण विवर्तते। कारणस्वरूपाविरोधे च कार्यप्रतिभासः । अतो ब्रह्मणो निर्विकारत्वान्न नित्यत्वविरोधः।

(कलाटीका)

र्थोभयसंस्काररूपाविद्यामिश्रितत्वेनाविरोधादिति भावः । शक्तिशक्तिमतोरभेदादियं चेतनैव । अत एव शारदादावित एव सर्वसृष्टिः स्पष्टमेवोक्ता, अस्याश्चेतनत्वं च । एवञ्चैतद्विवर्तभूतं पश्यन्त्याद्यवस्थात्रयमपि चेतनमिति बोध्यम्। इत्थं हि तत्रोक्तम्—

सच्चिदानन्दविभवात्सकलात्परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादात् बिन्दुसमुद्भवः ॥
परशक्तिमयः साक्षात्त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः ।
बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥
बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ।
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ॥
रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत ।
वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः ॥
सञ्ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः ।
भिद्यमानात्परात् बिन्दोरव्यक्तात्मा ततोऽभवत् ॥
शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः । इति ।

समवायः सम्बन्धः क्षोभ्यक्षोभकरूपः सृष्टिहेतुः । भिद्यमानादिति । पराद्बिन्दोरित्यनेन(१) शक्त्यवस्थारूपो यः प्रथमो बिन्दुस्तस्मादव्यक्तात्मा वर्णादिविशेषरहितोऽखण्डो नादमात्रं रव उत्पन्नः । तत्स्वरूपमेवाह—शब्देति । तदुक्तमाचार्यैः—

स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते । इति ।

उक्तं च "क्रियांशात्परम्" इति ईश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् ।

(१) "शक्त्यवस्थारूपः" इति पाठान्तरम् ।

तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं मनोविषयः पश्यन्तीत्युच्यते। एतद् द्वयं सूक्ष्मतरमीश्वराधिदैवं योगिनां समाधौ निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते(१)।

ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना हृदयदेशेऽभिव्यक्ततत्तदर्थविशेषतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृता हिरण्यगर्भदेवत्या परश्रोत्रग्रहणायो-

(कुञ्जिकाटीका)

तदेव—शब्दब्रह्मैव। सूतसंहितायामपि—

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन।
इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः॥ इति।

निर्विकल्पकेति। तत्त्वं च चिन्मात्रविषयकत्वम्।

समाधिस्तु समाधानं जीवात्मपरमात्मनोः।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः॥ इति।

योगिनामिति। युक्त्या न। *बुद्ध्या*। निश्चयात्मिकया। *हिरण्यगर्भदेवत्या*। तद्रूपप्रणवरूपत्वेन वोपस्थिता दर्शिता। निराधारस्य

(कलाटीका)

यत इच्छति तज्ज्ञातुं कर्तुं वा स्वेच्छया क्रिया।
अनन्तरं हि तत्कार्यज्ञानदर्शनशक्तिना॥
ज्ञानशक्तिस्तदर्थं हि योऽसौ स्थूलः समुच्चयः।
सा क्रियाशक्तिरुदितो ततः सर्वं जगत्परम्॥
इति, पदार्थादर्शे च।

तदेव—पराख्यशब्दब्रह्मैव। *वायुनेति*। नाभिदेशे इति शेषः। मनोविषय इति पाठः। तस्याजहल्लिङ्गत्वात्। एवमग्रे ऽपि। *पश्यन्तीति*। सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्येषत्स्थूलरूपप्रापणरूपविमर्शोन्मुखी बहिर्मुखस्य सदवस्थासामान्यज्ञानात्मिका पश्यदवस्थेश्वरशक्तिरूपत्वात्पश्यन्तीत्यर्थः। उपाधेः प्रत्याख्यानात्सूक्ष्मतमेऽपि सूक्ष्मतरत्वं नानुपपन्नम्। अत एव वक्ष्यति—*सूक्ष्मतमेत्यादि*। यथाक्रममाह—*निर्वीति*। *अभिव्यक्तेति*। पश्यन्त्येवेत्यर्थः। *बुद्ध्या*—अन्तःकरणेन। *परेति*। एतदाश-

(१) "मनोविषयम्" इति, "ज्ञानविषयम्" इति च नपुंसकलिङ्गनिर्देशः क्वचित् पुस्तकान्तरे दृश्यते।

रयत्वेन सूक्ष्मा मध्यमा वागित्युच्यते । स्वयं तु कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेन उपांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयमाणा सेत्याहुः । एतदवस्थात्रयमपि सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मप्रणवरूपम् ।

सैव चास्यपर्यन्तं गच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदेवत्या वैखरी

(कुञ्जिकाटीका)

चोपासनासम्भवादाधारोऽप्युक्तचेतनाधिष्ठानमन्तरेणाचेतनानां प्रका-

---

(कलाटीका)

येनैवं शब्दतत्त्वविद्भिः शब्दस्यावस्थाचतुष्टयमाम्नातम् ।

वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमाऽश्रुतिगोचरा ।
उद्यतार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥ इति ।

अश्रुतिगोचरेति च्छेदः । सा श्रुतिगोचरा न, किं त्वन्तःकरणग्राह्या, वैखर्येव श्रुतिग्राह्येत्यर्थः । *मध्यमेति* । परस्पराध्यस्ताभेदेषत्स्थूलज्ञानज्ञेयनादात्मकजगद्रूपा तस्य तथैव पानकरसन्यायेन विमर्शिनी मध्यमा बुद्धिर्यस्या इति व्युत्पत्त्या मध्यमेत्यर्थः । तत्फलमाह—*स्वयमिति* । तुर्वैलक्षण्ये । निमित्तान्तरमाह—*सूक्ष्मेति* । *आहुः* । तत्त्वविदः । एतासां क्रमेण स्वरूपाण्याह—*एतदिति* ।

सैव च । मध्यमैव च । *परावृत्येति* । मुखदेशं प्राप्येति शेषः । अपिना स्वश्रोत्रम् । अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिः सूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः । पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिः स्थूलशरीरोपहितो विराट् । एतदुभयभिन्न ईश्वरः । अधिदेवतमेतानि त्रीणि रूपाणि । *वैखरीति* । ज्ञानज्ञेयबोधकस्पर्शिनी । तेनैकप्रयत्नेन वक्त्रे स्वसहायेन प्राणाख्यवाय्वभिहतताल्वादिस्थानकरणजनितैर्वाय्वादिपरिणामैर्वर्णात्मकनादविशेषैरस्मदादिश्रोत्रग्राह्यैः कृतसंस्कारान्तःकरणवृत्त्या क्रमवन्नादमयीव परस्परतादात्म्याध्यासवत् ज्ञानज्ञेयनादरूपेण गृह्यमाणा विशेषेण कठिनत्वात् वैखरीत्यर्थः । तदभिव्यञ्जकवर्णात्मकनादा अपि वैखरीत्युच्यन्ते । तदुक्तम्—वैखरी शब्दनिष्पत्तिरिति ।

-वागित्युच्यते। प्रणव एव व्यानोदानाभ्यां सह वैखरीरूपं प्रतिपद्यते। अत एव हरिणा व्याकरणस्य त्रिविधा वाग् विषय इत्युक्तम्।

> वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
> अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परम्पदम्॥

इति। एतत्—व्याकरणम्। अनेकतीर्थेति। श्लिष्ट-व्यक्तवर्णरूपा प्राप्तसाधुभावाऽपभ्रष्टा दुन्दुभिवेणुवीणा-दिशब्दरूपा चेत्यर्थः॥

(कुञ्जिकाटीका)

शकत्वासम्भवादधिष्ठातृदेवताकीर्तनम्। *व्यानोदानाभ्यामिति*। तथा च श्रूयते "अयं यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः यो व्यानः सा वाग्" इति। तथा योगशास्त्रेऽपि—

> हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्मेति चोच्यते।
> उदानकर्म तत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत्॥ इति।

श्लिष्टव्यक्तेति। व्यक्तवर्णा अव्यक्तवर्णा च साधुरसाधुश्चेत्यादि-केत्यर्थः।

(कलाटीका)

ननु वैखर्याः किं स्वरूपमत आह—*प्रणव इति*। सूक्ष्मेत्यादिः। वैखरीत्वोपपत्तये आह—*व्यानोदानाभ्यां सहेति*। तेनाभिव्यक्ता-विति शेषः। उदानस्य तत्र सत्त्वात्, व्यानस्य सर्वशरीरगतत्वेन तत्रापि सत्त्वादितिभावः। *अत एव*—पराया वर्णादिविशेषरहितत्वेनाव्यक्त-त्वादेव। तदेवाह—*वैखर्या इति*। अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वैखर्या मध्यमायाः पश्यन्त्याश्च वाचः। एतद्(१)परं पदं स्थानमित्यद्भुतमि-त्यर्थः। तीर्थमुपायः प्रकार इति यावत्। (२)तदाह—*श्लिष्टेति*। वर्णांशे भेदद्वयम्। इदं पदांशे, तदाह—*प्राप्तेति*। ध्वन्यंशे आह—*दुन्दु-भीति*। *रूपा चेति*। या तस्या इति शेषः। व्याख्यातमिदं व्या-

---

(१) एतद्-व्याकरणम्, अद्भुतं-विलक्षणं, परमुत्कृष्टं, पदं स्थानमित्यर्थः। इति पाठोऽत्र दृश्यते।
(२) तत्र प्रकृत्यर्थमाह—*श्लिष्टेति*। इतिपाठान्तरम् ख० घ०।

(कलाटीका)

ख्यातृभिः। तत्र स्वपरोभयश्रोत्रविषया वैखरी, मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम्। पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता। योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति परायां तु नेति त्रय्या इत्युक्तम्।

स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी।
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते॥

इत्युक्तेः। आह खल्वपि चत्वारि वागिति ऋक्मन्त्र (१)इति। स चेत्थं—

चत्वारि वाक्परिमितापदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति।

इति। वाचः परिमितानि शास्त्रे निर्णीतानि सूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलस्थूलतररूपाः परा–पश्यन्ती–मध्यमा–वैखर्याख्या अवस्थाः। एवं चत्वारि पदानि, (२)यानि मनीषिणोऽध्यात्मकुशला ये ते विदुस्तासां मध्ये त्रीणि पदान्यवस्था गुहायामाधारनाभिहृदयेषु निहितानि नेङ्गयन्ति सर्वेषां ज्ञानविषया न भवन्ति, चतुर्थं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति, मनुष्यवदने प्रकटीभवतीत्येवमृक्भाष्ये माधवेन, नृसिंहोत्तरतापनीभाष्ये गौडपादैश्च व्याख्यातः। श्रीपतञ्जलिना तु नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चत्वारि पदानीत्यादिना पदचतुष्टयज्ञानसाध्यमनीषित्वसम्पत्तिरूपव्याकरणप्रयोजनपरतयाऽपि व्याख्यातः। उभयत्राप्यस्य तात्पर्यमभियुक्तव्याख्यानबलादवगम्यते। एवमन्येष्वपि निरुक्तादिव्याख्यातेष्वर्थेष्विति बोध्यम्। नन्दिकेश्वरकाशिकायामपीदमुक्तम्।

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः।
आद्यमन्तेन संयोगादहमित्येव जायते॥
इकारादिलकारान्ता वर्णाः समभवन्ततः।
सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत्॥
ज्ञप्तेर्बभूव पश्यन्ती मध्यमा वाक् ततः परम्।
वक्त्रे विशुद्धचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः॥
वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते।
चन्द्रचन्द्रिकयोर्यद्वद्यथा वागर्थयोरपि॥ इति॥

इदमेवाभिप्रेत्य वागर्थाविवेत्युपमां चकार कालिदास इति दिक्।

---

(१) ऋक्मन्त्रे इति पाठान्तरम्। (२) "तानि" इतिपाठान्तरं पुस्तकान्तरे।

तत्र मध्यमायां यो नादांशस्तस्यैव स्फोटात्मनो वाचकत्वेनाक्षतिः। स च यद्यप्येकोऽखण्ड एकैकवर्णेनाप्यभिव्यज्यते तथाऽप्यन्त्यवर्णाभिव्यक्तो बोधहेतुः।

(कुञ्जिकाटीका)

अन्त्यवर्णाभिव्यक्त इति। तदाहुः—“सकृत्प्रतिपद्यमानो नावधार्यते अभ्यासेन तु स्फुटावभासः” इति। प्रथमाक्षरेण हि आभासमात्रं जन्यते तदुत्तरोत्तरवर्णकलापेन तु स्फुटतरपरिच्छेदः। संस्कारविशेषोत्पादन-

(कलाटीका)

एवं सृष्टिप्रक्रियामुक्त्वाऽपि प्रकृतमुत्तरमाह—*तत्रेति*। परादीनां मध्ये इत्यर्थः। परापश्यन्त्योर्योगिज्ञानविषयत्वादाह—*मध्यमायामिति*। *नादांशः*। नादसम्बन्धिविमर्शकशब्दरूपोंऽशः। तत्रैव विमृश्यांशस्यार्थस्य वाच्यत्वमग्रे वक्ष्यति। तस्य चेतनाचेतनमिश्रत्वात्। अत एवाह—*स्फोटात्मन इति*। *अक्षतिः*। प्रागुक्तानन्त्यव्यभिचारप्रयुक्तशक्तिग्रहासम्भवादिदोषाभावः। नन्वेवं तस्य स्वरूपसतो वाचकत्वे सर्वदार्थबोधापत्तिः, प्रत्येकं वर्णाभिव्यक्तस्य तत्त्वे प्रथमवर्णाभिव्यक्तादपि तदापत्तिः, वर्णाभिव्यक्तस्य तत्त्वे तद्धेतोरेवेति न्यायेन तत एव बोधोपपत्त्यैतद्वैयर्थ्यापत्तिः प्रागुक्तरीत्या समूहासम्भवाच्चात आह—*स चेति*। स्फोटरूपनादांश इत्यर्थः। उक्तहेतोरेवानुवदति—*एकोऽखण्ड इति*। अपिर्व्युत्क्रमे। अखण्डोऽपीत्यर्थः(१)। ननु समुदितानां व्यञ्जकत्वे तद्धेतोरिति न्यायेन तत एव बोधोपपत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्त्या प्रागुक्तरीत्या समुदायासम्भवेन चाह—*एकैकेति*। तथा च न सर्वदाऽर्थप्रतीतिरिति भावः। अत एवाह—*तथापीति*। अन्त्यवर्णबुद्धिरपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहकृतैव तद्व्यञ्जिकेति बोध्यम्। *व्यक्तः*। व्यक्त एव। न चैवम् एकेनैव तेन तद्व्यञ्जने इतरवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। यथा हि रत्नतत्त्वस्य प्रतीन्द्रियसन्निकर्षमभिव्यक्तावपि द्वाभ्यां तिसृभिश्च जनितसंस्कारसहकृतपरिपाकरूपसहकारिसम्पत्त्या जनिते चरमप्रत्यये विशदं चकास्ति रत्नतत्त्वम्, न प्राक्षु प्रत्ययेषु, तथा स्फोटः प्रत्येकमभिव्यक्तोऽपि चरमवर्णजाभिव्यक्तिजसंस्कारसहकृतपरिपाकवन्मनःपरिणामे चकास्ति। एवञ्च तदनन्तरमेवार्थधीर्न ततः

(१) अपिना समुदायसमुच्चयः। तथाच सर्वदाऽर्थप्रतीतिवारणेऽपि एकवर्णाभिव्यक्त्यनन्तरमर्थबोधापत्त्यादिरेवेति भावः। इति ग० पु० पाठः।

अतो नैकवर्णजाभिव्यक्त्युत्तरमर्थप्रत्ययः। तत्र च व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपरूषितैव तदभिव्यक्तिरित्येकोऽपि नानात्वमिवापन्नः। यथा जलचाञ्चल्येनेन्दुप्रतिबिम्बस्य चञ्चलत्वेन ग्रहणम्। यथा च स्फटिकादेर्जपाकुसुमाद्युपाधिवशात्तद्रूपरूषितस्य भानम्। यथा च मुखे मणिकृपाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिभानं तद्वत्।

(कुञ्जिकाटीका)

द्वारेणाभिव्यक्तिविशेषस्य रलादौ दृष्टत्वात्। *रूषिता*—छुरिता। तथा च व्यञ्जकभेदोपाधिकः स्फोटभेद इति भावः। *जपाकुसुमादीति*। तदुक्तं हरिणा—

यथा रक्तगुणे तत्त्वं कषाये व्यपदिश्यते।
संयोगिसन्निकर्षात्तु वस्त्रादिष्वपि गृह्यते॥

यथारक्ते गुणे विद्यमानं तत्त्वं रक्तत्वं स्वाश्रयसमवायात्कषाये रक्तद्रव्ये व्यवह्रियते तथा सम्बन्धिनोः सम्बन्धाद्वस्त्रेऽपि रक्तत्वं व्यवह्रियते इत्यर्थः। ननु उप समीपवर्तिनि स्वीयं धर्ममादधातीति उपाधिरिति व्युत्पत्त्या जपाकुसुमोपाधिको लोहितः स्फटिक इति प्रत्ययो ऽस्तु, स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरिति प्रयोगः कथमिति चेत्, सङ्क्रा-

(कलाटीका)

प्राक् तदाह—*अत इति*। नन्वेवमपि तस्यैकत्वेन सकृदभिव्यक्त्या सर्वार्थबोधापत्तिरत आह—*तत्र चेति*। स्फोटे इत्यर्थः। वस्तुतो नानात्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—*नानात्वमिवेति*। तद्रूषिताऽभिव्यक्तिस्त्वित्थम्—अविभागमपि पदं वाक्यं च नानेव भागवदिवावयविप्रतीत्यनुसारेण व्यञ्जयन्ति वर्णाः स्वोपरागवश्यादिति। अत एव स्फुट्यते वर्णैः, स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति द्विविधं स्फोटशब्दनिर्वचनं कृतम्। अत्रासम्भावनावारणायोपाधिधर्मस्योपधेये भानविषयानेकदृष्टान्तपूर्वमाह—*यथेत्यादिना*। *मणीति*। तदुक्तं हरिणा—

यथा मणिकृपाणादौ रूपमेकमनेकधा।
तथैव ध्वनिषु स्फोट एक एव विभिद्यते। इति।

आदिना नानात्वादि। तद्वद् वस्तुतो धर्मरहितोऽप्यभिव्यञ्जकतज्ज्ञसंस्कारवशात् तद्धर्मवानिव प्रतीयते। ननु वर्णानां युगपदसत्त्वस्योक्त-

प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च संस्कारास्ते च स्थिरा एव।

न चैवमनेककालिकतत्तद्वर्णाभिव्यक्ते औपाधिकनानात्वाभावापत्त्यनुगमाय जातिरावश्यकी। सहस्रदीपाभिव्यक्तपटस्येव(१)अनेकजपाकुसुमाभिव्यक्तस्फटिकस्येव च नानात्वाभावात्।(२)उपाधिभिन्नव्यञ्जकाभावान्न कदापि वर्णराहित्येन तत्प्रत्यक्षम्। येन क्रमेण च चित्ते संस्कारास्तेनैव क्रमेण व्यञ्जकरूपस्थापितता तस्येति स्वीकारान्न स-

(कुञ्जिकाटीका)

मकत्वमेव तत्र सतस्यर्थः। *समर्पकाः*—आपादकाः। समाधत्ते—*सहस्रदीपेति*।

ननु जपाकुसुमाद्युपाध्यभावेऽपि स्फटिकबोधवत् केवलस्फोटस्याभिव्यक्त्यापत्तिरत आह—*उपाधिभिन्नेति*। *येन क्रमेणेति*। ध्व-

(कलाटीका)

स्यात्कथं तेषां प्रतिबिम्बोऽत आह—*प्रतीति*। वर्णप्रतिबिम्बसमर्पकास्तु संस्कारा एवेत्यर्थः। एवेन तद्व्यावृत्तिः। ननु तेषामपि नष्टत्वम्, पूर्वगुणस्य स्वोत्तरजातगुणनाश्यत्वादत आह—*ते चेति*। ते त्वित्यर्थः। तेषामपि सविषयत्वात् यागजसंस्कारवत् यावत्कार्यमिति भावः।

एवम्। तेषां तत्र प्रतिबिम्बाङ्गीकारे। कालभेदेन तस्यापि भेदादाह—*अनेकेति*। *व्यक्ते*—स्फोटे। *आवश्यकीति*। आनन्त्यव्यभिचारवारणायेति भावः। *दीपेति*। पर्यायेणेति भावः। *जपेति*। नीलपीतादिद्रव्यसन्निधानेनानेकविधतया गृहीतस्य चेत्यपि बोध्यम्। *नानात्वेति*। वास्तवेत्यादिः। नन्वेवमपीदमेकं पदमित्यादिप्रत्यक्षेण स्फोटग्रहो यत्र तत्र वर्णानवभासात् प्रागुक्तदोष एवेति आह—*उपाधीति*। नन्वेवमपि प्रतिबिम्बने क्रमाभावात्सरो रस इत्यादौ दोष एवेति आह—*येनेति*। चस्त्वर्थे। वर्णोच्चारणक्रमसत्त्वादिति भावः। आत्मगुणत्ववारणायाह—*चित्ते इति*। अनुभवक्रमस्य बाधात्स्मृतिक्रमे च नियामकत्वेऽप्यत्र तदभावादाह—*तेनैवेति*। नन्वेवमपि तेषां सर्वेषां कालैक्येन तद्वदत्र कालघटितत-

(१) घटस्येति पाठान्तरम्।

(२) यद्वा नचैवमुपाध्युपगमे स्फटिकस्य स्वच्छत्ववत् कदाचित् वर्णरहितस्यापि पदस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरत आह—*उपाधीति*। एवञ्च बाधितैव प्रतीतिरिति भावः।

रे। एवं इत्यनयोरविशेषः । अत्र च तदुत्तरत्वग्रहश्चित्त-भित्तौ दैशिक एव । तदुपरागनाशिका च(१)तद्बोध्यार्था-कारवृत्त्यतिरिक्तवृत्तिरेव । अयञ्चान्तरत्वाच्छ्रोत्रग्राह्यवै-

(कुञ्जिकाटीका)

निसमानाकारैव स्फोटाभिव्यक्तिरिति भावः। *चित्तभित्तौ*-चित्तदेशे। ननु टकारव्यञ्जनदशायां घकारस्य नष्टत्वात् कथं तदुत्तरत्वग्रह इत्यत आह--*दैशिक एवेति*। ननु घटाकारस्फोटस्याभिव्यक्तत्वात्सर्वदा तदर्थबोधापत्तिरत आह—*तदुपरागेति*। उपरागोऽवभासस्तद्बोध्यो योऽर्थस्तदाकारा या वृत्तिस्तदतिरिक्तवृत्तिरित्यर्थः । *अयम्*--स्फोटः। *आन्तरत्वादिति*। अयम्भावः-स्फोटो द्विविधः-आभ्यन्तरो बाह्यश्च। तत्राभ्यन्तरो बुद्ध्यनुसंहतिरूपः। बाह्यस्तु जातिव्यक्तिभेदाद्-द्विविधः। सङ्घातवर्तिनी जातिरेव वाचिकेत्याद्यः । एकोऽनवयवः

(कलाटीका)

दुत्तरत्वग्रहासम्भवेन कथमविशेषकारणमत आह-*तत्र चेति*। प्रति-बिम्बरूप चेत्यर्थः। एतेन तद्व्यावृत्तिः। अत एव भित्तावित्युक्तम्। एकप्र-देशस्थघटपटकुड्यादिवत् । नन्वेवमपि तदुत्तरं सर्वदा तद्बोधा-पत्तिरत आह-*तदुपेति* । तत्प्रतिबिम्बेत्यर्थः । तत्र चेत्याद्युक्ति-मुपपादयन् अस्य श्रोत्रग्राह्यत्वं निराचष्टे-*अयं चेति*(२)। उक्तः स्फो-टश्चेत्यर्थः। हृदयदेशस्थत्वादाह-*आन्तरेति*। तत्र तत्त्वं च येन तदुल्लेखस्तत्त्वम्। अत एव प्राक् बुद्धेस्तद्विशेषणम् । एतेन श्रोत्र-ग्राह्यत्वस्य शुद्धान्तःकरणग्राह्यत्वस्य च व्यवच्छेदः । अत एव प्रागुक्तसिद्धिः। नन्वेवमपि पर्यायवाचक शब्देषु एकः स्फोटो नाना वा नान्त्यः, अनन्तानां तेषां तेषु शक्तीनां च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वात् । नाद्यः, घटकलशादिपर्यायवाचकाभिव्यक्ते स्फोटे गृहीतशक्तिकस्य पुंसोऽप्रसिद्धतत्पदश्रवणेऽप्यर्थप्रत्ययापत्तेः, प्राक्गृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यञ्जनात् । न च तत्तत्पर्या-यवाचकाभिव्यक्तस्फोटे शक्तिग्रहस्तत्तत्पर्यायवाचकशब्दश्रवणेऽर्थधी-हेतुरिति वाच्यम् । एवं हि प्रतिपर्यायवाचकं शक्तिग्रहावश्यकत्वे

---

(१) "तद्बोध्यार्थाकारवृत्तिरेव" इत्येव पाठो द्वितीयपुस्तके

(२) नन्वस्याभिव्यक्तिः प्रागुक्ततत्रचेत्याद्युक्ता केनान्तः तदर्थं श्रोत्रग्राह्यत्वनिरासमाह *अयञ्चेति*। इति पाठान्तरम् ग० घ० पु०।

खरीसंस्कृतान्तःकरणग्राह्य एव। व्यञ्जकरूपरूषितस्य तस्यैवार्थे सङ्केतग्रहः। अतो घटकलशादिपर्यायाभिव्यक्ते स्फोटे गृहीतशक्तिकस्य पुंसोऽप्रसिद्धपदश्रवणे नार्थबोधः।

वैखरी तु।

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते।
कैश्चिद्दर्शनभेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः॥

(कुञ्चिकाटीका)

शब्द इति व्यक्तिस्फोटः॥ *व्यञ्जकेति*। व्यञ्जकसमानाकारस्यैव व्यङ्ग्यस्य सङ्केतग्रह इत्यर्थः। *अर्थबोध इति*। अप्रसिद्धपर्यायश्रवणेऽर्थबोधो नेत्यर्थः॥

वायोरिति। कैश्चिद्वायोः कैश्चिच्छब्दतन्मात्रपरमाणूनां कैश्चिज्ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यत इति मतभेदः। तत्र शुद्धाचाति समष्ट्यहङ्कारेण ईश्वरोऽस्तीति भावितवतोऽपि स ईश्वरो द्वितीयेन सङ्कल्पेन छिद्रमभूत् तदाकाशम्। स ईश्वरः पुनः सङ्कल्पान्तरेण तस्मिन्नाकाशे वायुवेगसहायः शब्दरूपेण परिस्पन्दोऽभूत्। वाय्वनुग्रहादेव हि संयोगविभागहेतुर्गतिर्भवति। तथा च कात्यायनसूत्रं—"शब्दस्तदिति"। वाय्वात्मकः शब्द इति तदर्थः। तस्मिन् छिद्रे अन्तरं लब्ध्वा वायोर्वृद्धिरिति स्पष्टं हरिवंशे। आकाशरूपाद् ब्रह्मणः सकाशात्स्पर्शतन्मात्रापरपर्यायः सूक्ष्मो वायुः स्वकारणेन शब्देन स्वगुणेन स्पर्शेन च गुणवानिति वेदान्ते। केचिदज्ञा

(कलाटीका)

तत्तत्पर्यायवाचकगतशक्तिग्रहहेतुताया एव युक्तत्वात्। तव तु तत्तत्पर्यायवाचकाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन हेतुत्वे गौरवात्। अत आह *व्यञ्जकेति*। रूषितस्यैव तस्येत्यर्थः(१)*स्फोटे* एकस्मिन्। *नार्थेति*। कारणाभावात् (२)।

ननूक्तवैखर्या एव वाचकत्वं कुतो न? अभिव्यक्तेस्तत्रापि सत्त्वात्। किञ्च सा किमिति श्रोत्रग्राह्या। किञ्च तस्याः परंपरया पूर्ववत् परमात्मविवर्तविषयत्वेन तुल्यत्वापत्तिरत आह—*वैखरी त्विति*। अग्रेऽन्व-

(१) एवं स्फोटपर्यायेति पर्यायवाचकेत्यर्थः। इत्याधिकः पाठः क्वचित्।

(२) वक्तृश्रोतृव्यवहारस्य सर्वदा वैखरीसम्बद्धस्यैव सत्त्वेन तज्जन्यवासनावासितलोकबुद्ध्या वर्णरूषितपदस्यैव सर्वदावगाहनादिति भावः।

इति हर्युक्तेः, पातञ्जलभाष्ये व्यासेनापि तथोक्तेश्च, "आख्यातोपयोगे" (अष्टा०सू०१-४-२९) इति सूत्रे पतञ्जल्युक्तेश्च, वाय्वादिपरिणामरूपा कण्ठताल्वाद्यभि-

---

(कुञ्जिकाटीका)

नस्य शब्दत्वं वदन्ति ।

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मो वागात्मनि स्थितः ।
व्यक्तये स्वस्वरूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते ॥ इति ।

अन्तःकरणमेव मनोवाय्वादिद्वारा शब्दत्वेन विवर्तत इति भावः । *पतञ्जल्युक्तेश्चेति* । तत्र हि—"आख्यातोपयोगे" इति सूत्रं नारब्धव्यमपक्रामति हि तस्माज्ज्ञानं यथा ज्वालारूपे ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सन्ततं तथोपाध्यायज्ञानानि भिन्नशब्दरूपतापन्नानि सन्त-

---

(कलाटीका)

योऽस्य । अत एव तुः । *तथोक्तेश्चेति* । इत्थं हि तत् । वागिन्द्रियं वर्णेष्वेवार्थवत्, श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयमिति । ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियादावुदानवायोरभिघाताज्जायमान उदानवायोराकाशस्य परमाणूनां वा परिणामभेदः । स च वर्णरूपोऽप्यवाचकत्वात् ध्वनिरिति तद्व्याख्यातारः । तथा च ध्वनिरूपः परिणाम इत्यर्थः । अत्र विशेषोऽग्रे व्यक्तीभविष्यति । *पतञ्जल्युक्तेश्चेति* । सूत्रखण्डनायोपाध्यायादपक्रान्तमधीयमानशब्दजातमुपादत्त इत्यर्थेनापक्रमजविश्लेषाश्रयत्वादपादानत्वं तत्र संसाध्य शब्दानामपक्रमणं न युक्तम्, अन्यथा सर्वथा तदापत्तिरिति शङ्कायां सन्ततत्वादित्यनेन शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनःपुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति पुनःपुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तः स्फोटरूपं शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्याशयकेन समाधाय, अथवा ज्योतिर्वत् ज्ञानानि भवन्ति"इति हि तत्रोक्तम् । यथा प्रतिक्षणं विनश्यदपि ज्वालारूपं ज्योतिरनवच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं सन्ततमिति व्यवहारविषयस्तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि शब्दरूपतामापद्यमानानि सन्ततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकृत इति कैयटः । आदिना अणुज्ञानाकाशपरादिसंग्रहः । अस्यास्तात्त्विकत्वात्समसत्ताकत्वाच्चाह—*परीति* । अत एव पूर्वविरोधो न । एवेन नित्यत्वानिरासः । हरौ कैश्चिदित्यस्य प्रत्येकं त्रिषु सम्बन्धात्

घातजन्यैवेति बोध्यम्। वायोः-प्राणादिरूपस्य। अणूनाम्-शब्दतन्मात्रादिरूपपरमाणूनाम्।(१)

(२) आम्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः। इति हर्युक्तेः॥

(कुञ्जिकाटीका)

तानीति स्पष्टम्। *प्राणादिरूपस्येति*। यद्यपि बाह्यवायावपि शब्दोऽनुभवसिद्धस्तथापि न तस्येहोपयोग इति भावः। *चरमाणूनाम्*—परमाणूनाम्। *आम्राणीव*। आम्रफलानीव प्रचीयन्ते वर्धन्ते। *शब्दाख्या इति*।

ते-परमाणवः। शब्दाख्याः-शब्दनामानो भवन्तीत्यर्थः। वायोः शब्दत्वं हरिरेवाह—

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना।
स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते॥

(कलाटीका)

केश्चित् वायोः कैश्चिदणूनां कैश्चित् ज्ञानस्य शब्दत्वप्राप्तिरिष्यते इत्यर्थः। तदाह-*वायोरिति*। औपाधिकं तस्य नानात्वमिति विनिगमनाविरहात् योग्यतयाऽऽह-*प्राणादीति*। अत एवोक्तं तेनैव।

लब्धाक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना।
स्थानेष्वाभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते॥ इति।

वक्तुरिच्छेत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता। (३) *शब्दतन्मात्रादिरूपपरमाणूनामिति*। आदिना स्पर्शतन्मात्रादि। अत्रापि मानं तदुक्तिमेवाह-*आम्राणीवेति*। *इदम्*-अग्रिमाग्रिमम्। *तत्र*।

स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः'।

इत्यस्य पूर्वार्धम्। तस्याम् (४)। तस्याम् सत्यां तेन प्रेरितास्तदाख्याः परमाणवः (५)आम्रवत्प्रचिताः सन्तः शब्दाख्यास्तद्रूपताप्राप्त्या तद्वाच्या इत्यर्थः। उभयत्र मानमिदम्॥

---

(१) चरमाणूनामिति क्वचित्पाठान्तरम्। (२) अभ्राणीवेति पाठान्तरम्।

(३) *शब्दतन्मात्रपरमाणूनामिति*। तदाख्यपरमाणूनामित्यर्थः। इति पाठान्तरम् ख० पु०।

(४) व्यज्यमानायां सत्त्यामित्यर्थः।

(५) हस्तलिखितपुस्तकद्वयेऽपि "अभ्रवत् प्राचिता" इति पाठः। हस्तलिखितप्रथमपुस्तके तु "अभ्रवद प्राचिता भवन्तीत्यर्थः" इत्येव पाठः।

छायाऽऽतपतमांस्यप्येवम् ।
अणवः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः।
छायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ॥

इति तदुक्तेः। (१)ज्ञानस्य—वक्तृज्ञानस्य। पराशक्तिसाहित्येन च तत्परिणाम इति बोध्यम्। केचिदि-

(कुञ्जिकाटीका)

वक्तुरिच्छेत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दरूपत्वोपपत्तिरुक्ता। आप्राणीवेत्यस्य पूर्वार्धं तु।

स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः। इति ॥

छायातमसोस्तेजोऽभावरूपतां तार्किका वदन्ति, तान्निराकरोति—*छायातपेति*। यत्तु तेजोऽभाव एव तमः, न हि तस्य गुणाश्रयतास्तीति, तन्न। न ह्यस्मन्मते गुणाश्रयो द्रव्यमिति लक्षणमस्ति। किञ्च तमसस्तेजोऽभावरूपत्वे रूपाद्यभावेऽप्यन्धकारप्रत्यक्षापत्तिः। *अणव इति*। परमाणव एव सर्वशक्तिमत्त्वाद्भेदसंसर्गरूपा वृत्तिर्येषां कार्यभेदस्य सम्बन्धमाधातुं प्रवृत्ताः शब्दादिरूपेण परिणमन्त इत्यर्थः। परमाणूनां विलक्षणसम्बन्धाद्विभिन्नकार्योत्पत्तिरिति भावः। ननु दुग्ध-

(कलाटीका)

अत एव द्वितीयेऽन्यामपि तदुक्तिं वक्तुं तद्घटकतया प्रासङ्गिकमाह—*छायेति*। (२)*एवम्*-अणुपरिणामरूपाणि। तत्र मानं तदुक्तिमेवाह-*अणव इति*। तत्र बीजमाह-*सर्वेति*। अत एवाह-*भेदेति*। भेदः पृथग्भावः, संसर्गो मेलनं भेदसंसर्गरूपा वृत्तिर्येषां ते। *छायेति*। चतुर्णां द्वन्द्वस्य भावशब्देन स्वरूपार्थकेन षष्ठीतत्पुरुषः। *तदुक्तेः-हर्युक्तेः*। (३)प्रागुक्ताविरोधायाह-*परेति*। *तत्तदिति*। वाय्वादीत्यर्थः। अत एवात्र पक्षे तद्वैयर्थ्यशङ्का न। प्रकारान्तरेणाप्यविरोधायाह-*केचिदिति* (४)मतान्तरासत्त्वे एतदुक्तिरधिकेति स्पष्टमेव।

(१) इयञ्च प्रागुक्तस्य वायोरणूनामिति श्लोकस्य व्याख्या।

(२) न केवलमत्रैव तद्वदवयवः किन्त्वन्यत्रापीत्याह-छायातपेति*। इति पाठान्तरम् द्वितीये हस्तलिखितपुस्तके।

(३) ननु वाय्वादेरचेतनत्वात् कथमिदम्? किञ्चैवं सति वैखर्या अचेतनत्वापत्तिरित्येवं प्रागुक्तस्य विरोधस्य परिहारायेत्यर्थः।

(४) नन्वेवमपि प्रागुक्तहरिप्रक्रियाभ्यां विरोध एवात आह-*केचिदिति*। इति पाठान्तरम्।

त्यनेन पराशक्तिरेव(१) मध्यमाद्यत्परिणामविशेषो अ-न्येषां मते वैखरीति सूचितम् । तदाह--प्रवादेषु—शास्त्रेषु । अत्र—विषये । दर्शनभेदः--सिद्धान्तभेदोऽनवस्थित इति ।

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

(कुञ्जिकाटीका)

परमाणुजन्यत्वस्य दध्नः स्वीकारे दध्नो ऽपि दुग्धत्वापत्तिरतस्तज्जनकपरमाणूनां भेद एवोचित इति चेन्न । शक्तिभेदादेव कार्यभेदात् । यत्तु द्रव्यत्वव्याप्यजातिः परमाणौ नास्तीति तार्किकाः, तन्न । तथा सति द्रव्यत्वव्याप्यं यन्मूर्तत्वं तद्व्याप्यस्य पृथिवीत्वादेरपि तत्रानापत्तेः । *वक्तृज्ञानस्येति* । घट इति जानामीत्यादौ ज्ञानशब्दयोरभेददर्शनादिति भावः । *आत्मा बुद्ध्येति* । *सः—वायुः* । उदीर्णः—उद्गतः । *वक्त्र-

(कलाटीका)

एवेन वाद्यादिव्यवच्छेदः । पश्यन्त्यां तत्त्वस्य निर्विवादत्वादाह-*मध्यमेति* । *परीति* । विवर्तेत्यर्थः । तत्र कर्मणि घञित्याह-*शास्त्रेष्विति* । *विषये-वैखरीरूपे । निदर्शनादिनिरासायाह-*सिद्धान्तेति* । इतिस्तदर्थसमाप्तौ । किञ्च ।

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मेवागात्मना स्थितः ।
व्यक्तये स्वस्वरूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते ॥

ज्ञाता वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणं स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः तेजसा जाठरेण पाकं दाहकं वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते असौ सवृत्तिमनोयुतः प्राणः । तदाह—

अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसा सो ऽपि पच्यते ॥

तद्धर्मेण दाहेन दाहवशादेव विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ध्वनिरूपैः सहेति शेषः । प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयत इति तेनोक्तम् । प्राणः सवृत्तिकमनोरूपान्तःकरणयुतः । एतावतैव ज्ञानस्य शब्दत्वमिति बोध्यम् । नन्वेवं शिक्षाविरोधस्तत्र परिणामानुकेरत आह-*आत्मेति* । तात्पर्यार्थमादावविरोधायाह-*मा-

(१) शक्तेरेवेति पाठान्तरम् ।

वर्णान् जनयते ।

इति शिक्षायामपि (१)मारुत एव नाभेरूर्ध्वमुच्चरन् मूर्ध्न्यभिहत(२) आत्मानं तत्त्वेनाभिव्यनक्तीत्यर्थः(३) । आत्माऽन्तःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्यैकबुद्धिविषयीकृत्य तद्बोधनेच्छायुक्तमनोऽभिहतकायाग्निप्रेरितो वायुर्मूर्धपर्यन्तं गतस्ततः प्रतिनिवृत्तो वक्त्राभिघातेन वर्णान् जनयतीत्यक्षरार्थः ।

(कुञ्जिकाटीका)

मिति* । शिरःकपालेनावष्टब्ध ऊर्ध्वगतिमलभमानस्ततः प्रत्यावृत्त्य वक्त्रमेव प्राप्येत्यर्थः । सङ्गीतरत्नाकरेऽपि ।

आत्मा विवक्षमाणो हि मनः प्रेरयते मनः ।
देहस्थं वन्हिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
ब्रह्मग्रन्थिस्थितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
नाभिहृत्कण्ठमूर्धास्येष्वाविर्भावयति ध्वनिमिति ॥

विवक्षमाणः वक्तुमिच्छन् आत्मा अतःकरणं मनस्संज्ञकं प्रेरयति, तं मनः देहस्थमग्निं ताडयति स वह्निर्वायुं प्रेरयति स वायुरूर्ध्वं गच्छन् आघातेन मुखादिषु ध्वनिं जनयति । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेरकर्तृस्वरूपस्यात्मनः प्रयोजकत्वासम्भवादाह—*अन्तःकरणमिति* । अन्तःकरणपरिणामपरावृत्तिरूपा बुद्धिरिति भावः । वाक्यविषयस्यान्तःकरणगतत्वाभावादाह-*संस्काररूपेणेति* । एतदभिप्रायेणैव सूक्ष्मरूपेणावस्थानमित्युच्यते । एकाङ्गुलं देहमध्यमग्निस्थानं ततो नवाङ्गुले चतुरङ्गुलो देहस्य कन्द इति ब्रह्मग्रन्थिरिति चोच्यते ।*उद्यन्*। उद्गच्छन् ।

(कलाटीका)

रुत एवेति* । कर्तृत्वादेरेवात्मधर्मत्वादाह-*अन्तःकेति । अर्थशब्दार्थमाह—*संस्केति । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादाह—*स्व बुद्धीति* । वेगात् निवृत्तः । वक्त्रं प्राप्येति शेषः । *वक्त्रेति* । उक्तयत्नसहायेन जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानाभिघातेनेत्यर्थः ।

(१) पराख्यमन्तःस्थितं शब्दं वर्णत्वेनाभिव्यनक्ति इत्यर्थः ।
(२) अन्येन पुनरुच्यतोऽभिहन्यमानः ।
(३) उच्चरन् इत्यस्य स्थाने "उद्यन्" इति पाठान्तरम् । अत्र "अर्थो वा" इत्यपि पाठः ।

तदुक्तं "परःसन्निकर्षः" (अष्टा०सू०१-४-१०९) इति सूत्रे भाष्ये—"उच्चरितप्रध्वस्तानां सन्निकर्षः पौर्वापर्यं चानुपपन्नम्" इत्याशङ्क्य

"बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तन्वन्नीतिः ॥

(कुञ्जिकाटीका)

उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यदि तिष्ठेयुस्तदा स्यात्पौर्वापर्यमत उक्तम्—*प्रध्वस्तानामिति* । उच्चारितप्रध्वंसित्वं चोच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । (१)नष्टाविद्यमानयोः सम्बन्धासम्भवात्सन्निकर्षो न सम्भवति नापि संहितेति भावः । ननु पूर्वकालोत्पन्नः पूर्वः, परकालोत्पन्नः पर इति कथंचित् पौर्वापर्यम्भव इति चेत्सत्यम् । यदि कालिकं पौर्वापर्यं गृह्येत तदा पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्यभावात् "इको यणचि"इत्यादिसंहिताकार्यासम्भवः । बुद्धिकल्पित एव सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्ष इत्याह—*बुद्धौ कृत्वेति* । *बुद्धौ*—अन्तःकरणे । *चेष्टाः* शब्दान् कृत्वा—प्रतिबिम्बितान् कृत्वा । अन्तःकरणस्य स्वच्छतया वा स्वशब्दरूपापत्त्याऽन्तःकरणवृत्तित्वेन प्रतिभानादिति भावः । शब्देन सह वाच्यानर्थान् बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । *(२)तन्वन्नीतिरिति* । तननं तत् सा

(कलाटीका)

प्रागुक्तपूर्वपक्षसिद्धान्तभूतार्थे सर्वत्र मानमाह—*तदुक्तमिति* । प्रागुक्तं सर्वमभिप्रेत्य तत्सूत्रभाष्ये इत्याशङ्क्य इत्याशङ्कां कृत्वा बुद्धावित्यादि सिद्धान्ततयोक्तमित्यर्थः । कथमुक्तमित्याशङ्कायां विशेषमाह—*उच्चरीति*(३) । सन्निकर्षः संहितासंज्ञोपयोगिपौर्वापर्यमकालव्यवायम् । संहितेति न्यासान्तरे । तदुपयोगि-बोधोपयोगि चोभयम् , अर्द्धमात्राकालातिरिक्तकालव्यवायशून्यमिति तदर्थः । *आशङ्क्येति* । एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चारयति गौरिति यावद्गकारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्गे च, यावदौकारे न गकारे न विसर्गे च, यावद्विसर्गे न गकारे नौकारे(४) चोच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णा उच्चरितः प्रध्वस्त इति, अ-

(१) ध्वंसप्रतियोगिनष्टविद्यमानयोः इतिपाठो हस्तलिखितपुस्तकद्वये ।
(२) अत्रत्य टीकादर्शनतो भाष्ये "तन्वन्नीतिः" इति पाठो विज्ञायते ।
(३) तत्रादौ पूर्वपक्षमाह—*उच्चरीति* । इति पाठान्तरम् ।
(४) अन्येऽच· इति पाठान्तरम् ।

शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ।

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति–अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिंश्च शब्देऽयं तावद्वर्णस्ततोऽयं ततो ऽयम्" इति । 'तन्वन्नीतिः सकलविषयव्यापिबुद्धिः धीरः पण्डितः कर्ता बुद्धौ अन्तःकरणे चेष्टाः कण्ठताल्वाद्यभिघातव्यापारजन्यशब्दान् प्रतिबिम्बितान् कृत्वा शब्देन सहितान् तद्वाच्यानर्थान् बुद्धिरूपे

(कुञ्जिकाटीका)

अस्ति यस्या सा तद्वती सकलविषयव्यापिनी एतादृशी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स तद्वन्नीतिः। क्वचित्तन्वन्नीतिरिति पाठः । तत्र तन्वती सकलविषयव्यापिनी बुद्धिर्यस्येत्यर्थः। भाष्यकारः कारिकार्थमाह—*बुद्धिविषयमिति* । तदेवोपपादयति-*य एष इति* । सदसद्विवेचनी बुद्धिः प्रेक्षाबुद्धिः। *अन्तःकरणे इति* । अन्तःकरणमेव निश्चयरूपवृत्तिदशायां बुद्धिसंज्ञां लभते । *प्रतिबिम्बितानिति* । अन्तःकरण-

(कलाटीका)

थापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहाय इत्यनेनेति शेषः । अथ तद्वर्णध्वंसानन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावताऽपि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इति शेषशेषार्थः। उक्तमिति शेषः(१)। किं तदाह–*बुद्धाविति* । *तन्वन्निति*। तन्वती विषयान्व्याप्नुवंती नीतिर्बुद्धिर्यस्य सः। तद्वदिति पाठे तननं तत् साऽस्ति यस्याः सा तद्वती सकलविषयव्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स इति स एवार्थः। ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति नीतिर्बुद्धिस्तदुभयसाधारणतया तदर्थमाह-*सकलेति*। रणाद्युपयोगिधैर्यानुपयोगादाह–*पण्डित इति* । *कर्त्ता–प्रयोक्ता श्रोता च । अनेके काला अनेकाः क्रिया इत्यर्थे पौनरुक्त्याद्नुपयोगाच्च तज्जन्यत्वात्ताच्छब्द्यमित्याह-*कण्ठेति*। अत एव तत्करणासम्भवात् कृत्वेत्यस्य लक्ष्यार्थमाह-*प्रतीति* ।शब्देनेत्यस्यानर्थक्यादेराह-*सहितानिति* शाब्दबोधे शब्दस्य प्रकारतया भाने इदमपि भाष्यं प्रमाणम्। प्रत्यासत्तेराथिकमाह-*तदिति* । बुद्धावित्यस्यार्थमाह-*बुद्धीति* । अन्तःकरणे-

(१) इत्यनेन परकृतां शङ्कां श्रुत्वेत्यर्थः। समाधिमाह—*बुद्धाविति* इतिपाठान्तरम् ।

देशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः'। बुद्धिविषयमित्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमेवेत्यर्थः। तत्र वक्तृदेशेनैव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव धर्मफलश्रवणाच्च वक्तृबुद्धिस्थत्वमुपपादयति-य इति। अस्मिन्नर्थे इति। एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनमप्युक्तम्। श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम्। अयमिति बुद्ध्युपारूढस्वमात्रश्रव्यसूक्ष्मोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः। अन्यथा इदमः प्रत्यक्षपराम-

(कुञ्जिकाटीका)

वृत्तिप्रतिभातानित्यर्थः। *तत्रैव*-बौद्धशब्दे एव। बुद्धिपौर्वापर्यस्य निराकरिष्यमाणत्वादाह-*बुद्धिस्थेति*। *वक्तृदेशेनैवेति*। वक्तृबुद्धिस्थमुद्दिश्यैवेत्यर्थः। बाह्यशब्दे प्रक्रियाया असम्भवादिति भावः। *तस्यैव*-वक्तुरेव। *धर्मफलश्रवणादिति*। शास्त्रफलधर्मश्रवणादित्यर्थः। *एतदर्थमिति*। शब्दप्रयोगस्यार्थविशेषनियन्त्रितत्वाद् बुद्धौ अर्थदर्शनमप्युक्तमित्यर्थः। *उपलक्षणमिति*। पूर्वोक्तस्य बोध्यबोधकभावस्यापीत्यर्थः। *अयमितीति*। बुद्ध्युपारूढत्वेनैव श्रवणीयं यत्सूक्ष्ममुच्चारणं तेन व्यङ्ग्यः शब्दो भाष्यस्थेनेदंशब्देन परा-

(कलाटीका)

त्यर्थः। अत्र मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह-*तत्रैवेति*। तद्देशे एवेत्यर्थः। प्राग्वदेवाह-*य्येति*। तदनन्तरं तेषां शब्दानामर्थानां चेतच्छब्दोत्तरमयं शब्द एतद्वर्णोत्तरमयं वर्ण एतत्क्रियोत्तरामियं क्रियेत्येवं रूपं तं शास्त्रे लोके च कुर्यादित्यर्थः। नन्वेवं बुद्धिविषयमिति व्याख्यानमनुपपन्नं षष्ठीतत्पुरुषे पुंस्त्वौचित्यात्, बहुव्रीहौ तस्य शब्दविषयकत्वेन बुद्ध्यविषयकत्वेन बाधादत आह-*बुद्धीति*। तास्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः।बुद्धेः साकाङ्क्षत्वादाह-*तत्रेति*। शब्देष्वित्यर्थः। विशेषग्रहणे बीजमाह-*वक्तृदेशेनैवेति*। *तस्यैव-वक्तुरेव*। *धर्मेति* शास्त्रस्य धर्मरूपफलेत्यर्थः। "एकः शब्दः" इत्यादिश्रुतेरिति भावः। नन्विदमधिकं श्लोके पौर्वापर्यस्यैवोक्तत्वादत आह-*एतदर्थमेवेति*। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। अपिना शब्ददर्शनसमुच्चयः। नन्वेवं तत्र न्यूनताऽत आह-*श्लोके इति*। अत एव सन्निकर्षोपपत्तिरपीति भावः। *इति* इत्यनेन। मात्रपदेन परव्यवच्छेदः। तथाच मध्यमास्थनादांश एव विवक्षि-

र्शकत्वादेतदनुपपत्तिः । शब्दः प्रयोक्तव्यः–पर(१)प्रत्यक्ष योग्यस्थूलोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यङ्क्तव्यः । अस्मिन् शब्दे इत्यस्य व्यञ्जनीये इति शेषः ।

यत्तु बुद्धिगतपौर्वापर्यस्य वर्णेष्वारोप(२) एतद्भाष्यार्थ इति, तन्न । तद्वदेव तद्बुद्धीनामप्युत्पन्नविनाशितया प्रत्यक्षपरामर्शकेदमादिघटिताभिलप्यमानस्य पौर्वापर्यस्य तत्राप्यसम्भवात् । प्रकृतिविकृतिभावोऽप्यन्तःकरणस्ये·

(कुञ्जिकाटीका)

मृश्यत इत्यर्थः । *अन्यथेति* । बौद्धशब्दपरामर्शो इत्यर्थः । *परेति* । परबोधानुकूलोच्चारणेन व्यञ्जनीय इत्यर्थः । *व्यञ्जनीय इति* । वर्णानां शब्दव्यञ्जकत्वमेवेति भावः । *तद्वदेवेति* । वर्णवदेव वर्णबुद्धीनामप्यनित्यतया प्रत्यक्षपरामर्शकेनेदंशब्देन विषयीकरणासम्भवादित्यर्थः । मन्मते तु व्यङ्ग्यशब्द इदमा परामृश्यत इति भावः । ननु इकारादीनां बुद्धिस्थत्वे कथं तस्य यकाराद्यादेशबुद्धिरत आह––*प्रकृतिविकृतिभावोऽपीति* । सत्कार्यवादे कार्यकरणयोरभेदाद् बुद्धिस्थत्वेन रूपेण प्रकृतित्वं बाह्यरूपेण विकृतित्वं तथेहापि स्पष्टमिति कार्य·

(कलाटीका)

तः । *अन्यथा*–परादिस्थग्रहणे । *एतदिति* । व्यवहारेत्यर्थः । अथ पौर्वापर्यमाह–*अस्मिन्निति(३)* । अत एवाह–*व्यञ्जेति* ।

प्राचोक्तं खण्डयति––*यत्त्विति* । *तद्वदेव*––वर्णवदेव । एवमग्रेऽपि । पूर्वहेतुना भाष्ये युगपदुपलम्भस्यापि निरस्तत्वात् बुद्धिरत्र प्रत्यक्षं नान्तःकरणमित्याह–*तद्बुद्धीनामिति* । आदिना देशादि । *तत्रापि*––बुद्धिष्वपि । अपिर्वर्णस्यैव समुच्चये । एवं प्रागपि । एवं चेकोयणचीत्यादौ दोषतादवस्थ्यमेवेति भावः । नन्वेवं कथम् "इको यण्" इत्यादौ वर्णानां प्रकृतिविकृतिभावोऽत आह–*प्रकृतीति* । एवञ्च न वर्णनाशः (४) । किन्तु

---

(१) "प्रत्यय" इतिपाठान्तरम् । (२) "इत्येतत्" इतिपाठान्तरम् ।

(३) अत एव तस्यासत्त्वात् पौर्वापर्यप्रतिपादकव्याख्यानेऽपि तथैवाह––*अस्मिन्निति* । अयं तावद्वर्ण इत्यस्यायं वर्णः प्रथममुच्चारणेनाभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः । तथा चेदं बुद्धिदेशे युगपदवस्थितानां पौर्वापर्यं प्रत्यक्षतया परामृशतीति भावः । इति पाठो दृश्यते च पुस्तकान्तरे क्वचित् ।

(४) वर्णानां सः इति पाठान्तरम् ।

कारबुद्धिमपहाय यकारबुद्धिकरणादुपपद्यत इति स्थानिवत्सूत्रे (अष्टा० सू० १-१-५६) भाष्ये स्पष्टम्। अयं च शब्दस्तत्तत्प्राणिहृदयदेशावच्छिन्नाकाशदेशस्थः सर्वसमष्टेर्विराजो हृदयरूपबाह्याकाशदेशस्थश्च। स च लाघवादेक एव विभुः। यथैकत्र श्वेतद्रव्ये रूपं व्यापकं तथा

(कुञ्जिकाटीका)

विपरिणामादिति तत्र समाहितत्वात्। कार्या बुद्धिः, तस्या विपरिणाम इत्यर्थः।

अयं च शब्द इति। ध्वनिव्यङ्ग्यतया वाचकत्वेन स्वीकृत इत्यर्थः। *समष्टेरिति*। वनमित्याकारिका एकताबुद्धिः समष्टिः।मायादिभुवनान्तं विराट्पुरुषस्य शरीरं स्थूलदेहसमष्ट्या विराडुच्यते। विराजो हृदयदेश एव ह्याकाश उच्यत इत्यर्थः। *देशस्थश्चेति*। व्यापकत्वादुभयदेशस्थ इत्यर्थः। *स चेति*। शब्दश्चेत्यर्थः। *यथैकत्रेति*। यत्र तु भिन्नावयवावच्छेदेन रूपभेदस्तत्र रूपमव्याप्यवृत्त्येवेति भावः। एतेन तदर्थं चित्ररूपस्वीकारोऽपास्तः।

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः।

इति स्मृतिविरोधात्। किञ्चैवं सुरभ्यसुरभिकपालारब्धघटस्य निर्गन्धत्वमेव वाच्यम्। तथा च गन्धम्प्रति पृथिवीत्वेन हेतुत्वस्य व्यभिचारः। *तथेति*। रूपादिवच्छब्दस्यापि व्याप्यवृत्तित्वं न्याय्यम्। यथा हि व्यापकस्यापि रूपस्य चक्षुस्संयोगसमानाधिकरणस्यैव प्रत्य-

---

(कलाटीका)

बुद्धिविपरिणाममात्रमिति भावः। *स्थानिवदिति*। "सर्वे सर्वपदादेशा" इत्यादिनेति भावः। वक्ष्यमाणभाष्याविरोधाद्यर्थमाह—*अयञ्चेति*। प्रागुक्तः स्फोटात्मेत्यर्थः। *तत्तत्प्राणीति*। अनेन हिरण्यगर्भस्यापि सङ्ग्रहः। विनिगमनाविरहादाह—*सर्वेति*। अनेन ध्वन्यात्मकशब्दस्यापि सङ्ग्रहः। तस्य प्रत्यक्षत्वायाह—*स चेति*। तदुभयदेशस्थशब्दश्चेत्यर्थः। लाघवमुभयत्र हेतुः। नन्वेवमनेकत्वापत्तिरिति कथं प्रागुक्तमेकत्वमत आह—*एक एवेति*। नानात्वे गौरवस्यैकत्वे दोषाभावस्य चोक्तत्वादिति भावः। युक्तं च विभुत्वमित्याह—*यथैकेति*। सर्वसम्बन्धादिति भावः। *व्यापकम्*—तद्व्यापकम्। आकाशदेशेति बहुव्रीहिः। सर्वसम्बन्धादाश्रयस्य व्यापकत्वादौपाधिकभे

अस्याप्याकाशदेशस्थस्य तथात्वमुचितम् ।"एक इन्द्रशब्दः क्रतुशते प्रादुर्भूतो युगपत् सर्वयागेष्वङ्गं भवति" इति "स्वरूपसूत्रे" (अष्टा० सू० १-२-६४) भाष्यात् । प्रादुर्भूतोऽभिव्यक्तः । स एव कत्वादिनाऽभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः

(कुञ्जिकाटीका)

क्षम, एवं देशान्तरे शब्दप्रत्यक्षतेति भावः । *इन्द्रशब्द इति*। मीमांसकैश्चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्ताया देवताया अस्वीकारात् । शाब्दिकमतेऽपि शब्दार्थयोरभेदाद्देवतारूपत्वं मन्त्रस्य । विग्रहवत्त्वं स्वीकृत्य तु देवतानां कर्मानधिकार उक्तः । उत्तरमीमांसायां शब्दानामर्थपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्प्रयोगसमवेतार्थस्मृतावेव तात्पर्यम्, नाज्ञातदेवताविग्रहादावपीति तु मन्त्राधिकरणस्याशयः । *भाष्यादिति* । जातिरेव शब्दार्थ इत्युपक्रम्य "एक एवेन्द्रशब्दः सर्वेषु यागेषूपकरोति" इत्युक्तत्वात् । एतच्च शब्दस्य व्यापकत्व एव युज्यते । *कत्वादिनेति* । ध्वनिगत-

(कलाटीका)

देऽपि वस्तुत एकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र भाष्यसम्मतिमप्याह—*एक इति* । यद्यपि भाष्ये एकस्यानेकाधिकरणस्य युगपदुपलम्भे दृष्टमादित्यदृष्टान्तमेककर्तृकस्य तस्यासम्भवात्संखण्ड्य "एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः । तद्यथा—इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्राङ्गं भवति, एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति" इत्युक्तं, तथापि इतीन्द्रेत्यत्र साकाङ्क्षत्वात् वाक्यस्यैकस्याप्यनेकः इति वाक्यशेषः । एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथानेको यागोऽङ्गित्वेन विषय एकबौद्धज्ञानविषयश्च एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु तथा दर्शनसम्भवात्, तथा एकस्या अपि जातेरनेको विषय आश्रयतयेत्यर्थः । इन्द्रशब्दस्या(१)प्रादुर्भाव इत्यर्थेन शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिप्रत्ययः । इन्द्र इत्यादेरिन्द्र इन्द्रशब्द आहूतः प्रादुर्भूतः, सर्वत्राङ्गमिति शेषः(२) सर्वेषु यागेषु युगपत् प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्बोध्या वैका देवता व्रीह्यादिद्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तदभिप्रेत्याह—*इन्द्रशब्द इत्यादि* । शतशब्दो बहुपरः । आह्वानफलमाह—*प्रादुरिति* । नित्यत्वादाह—*अभीति* । अयञ्चेत्याद्युक्तार्थे भाष्यान्तरमपि मानमिति सूचयन्नाकाशदेशत्वे मानमाह—*स

(१) "इन्द्रस्याप्रादुर्भाव" इति पाठान्तरं मुद्रिते पुस्तके । (२) 'विशेष' इति मुद्रिते पुस्तके ।

पदादिरूपेण तु बुद्धिग्राह्य इत्यणुदित्सूत्रे(१)भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेश इत्युक्तम् ॥

(कुञ्जिकाटीका)

कत्वादेस्तत्रारोपात्। *पदादिरूपेणेति*। पदे वर्णाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितं पदत्वमिति भावः। भाष्ये कथमिदं स्पष्टमत आह—*तत्रहीति*। *श्रोत्रोपलब्धिरिति*। श्रोत्र एवोपलब्धिर्यस्येत्यर्थः। श्रोत्रोपलब्ध्या

(कलाटीका)

एवेति*। आकाशदेशस्थ एवेत्यर्थः। आदिना वाक्यम्। बुद्धिरन्तःकरणमेव। *उक्तमिति*। "अस्य च्वौ" इत्याद्यकारस्य वर्णसमाम्नायस्थाकारतो भेदेनानण्वात्सवर्णाग्राहकत्वाशङ्कायाम् "अवर्णस्यैकत्वात्सिद्धम्" इति समाधिप्रघट्टके तस्य एकत्वे एकस्य पुंसो युगपदनेकदेशेषूपलम्भो न स्यात्। उपलभते त्वकारमेको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमादित्यदृष्टान्तेनेति, एकत्वनित्यत्वे एवेत्याशङ्क्योक्तरीत्याऽऽदित्यदृष्टान्तं संखण्ड्य "शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमेवायुक्तम्' इत्याशयेनाकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभते किं कारणम्? यत इत्युक्त्वोक्तमित्यर्थः। अत एव तदग्रे 'एकं च पुनराकाशम्' इत्युक्तम्।

तत्र श्रोत्रोपेत्यस्य श्रोत्रे एवोपलब्धिर्यस्येत्यर्थः। करणक्तिन्नन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा। एतद्विशेषणफलं तु शब्दस्याकाशदेशत्वप्रतिपादनम्। न च दिश एव श्रोत्रत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वात्। चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वावश्यकत्वात्। दिगनतिरिक्तमेवाकाशमिति तत्त्वात्।

नन्वेवमप्यतेजोंशघटादिगतरूपस्य(२) तैजसचक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं नेति चेत्। किमसम्बद्धं तद्ग्राहकं सम्बद्धं वा? नाद्यः। रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणापत्तेः। अन्त्येऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्सम्बन्ध उत शब्दस्य श्रोत्रदेशागमनात्। नोभयम्। उभयोरपि निष्क्रियत्वेनागमनात्। दूरदेशस्थशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धक-

(१) क्वचित् "अइउण्" सूत्रे इतिपाठान्तरम्। (२) "मठादिरूपस्य" "तैजसः" इति पाठान्तरम्।

तत्र श्रोत्रोपलब्धित्वं कत्वादिनाऽभिव्यक्तत्वम् । (१) पदादिरूपेण तु बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वम् । म च प्रयो·

(कुञ्जिकाटीका)

च शब्दस्याकाशदेशत्वं प्रतिपादितम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव श्रोत्रत्वादाकाशदिशो नातिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेण देशशब्दप्रयोग आकाशे बोध्यः । यदि तु शङ्खादीनामेव गुणः स्यात्तदा निष्क्रियस्य शब्दस्य श्रोत्रपर्यन्तं गमनं न सम्भवति, श्रोत्रस्य वा तत्पर्यन्तं गमनं न सम्भवतीति श्रोत्रसम्बन्धाभावात्प्रत्यक्षं न स्यात् ।

भाष्यस्थविशेषणत्रयेण रूपत्रयं दर्शयति-*तत्रेत्यादिना* । तार्कि·

(कलाटीका)

त्वाच्छ्रोत्रदेशे अनभिव्यक्तेः । तथाच तस्याकाशदेशत्वमभ्युपेयम् । तथा सति तद्वदेव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशे ऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रहः । नन्वेवमनेनैव बुद्धिविषयत्वरूपबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमुक्तमिति तत्पुनरुक्तमिति चेन्न । आशुतिरोधीयमानानेकवर्णवत् घटकलशादिशब्दग्रहणसम्भवदर्शनाय तदुक्तेः । तस्य च पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्परासहकृतान्त्यवर्णबुद्ध्या निःशेषतः स्वरूपतो ऽर्थतश्च ग्राह्य इत्यर्थः । एवञ्च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणान्त्यवर्णसम्बद्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूपपदादि(२)प्रत्यक्षमिति तात्पर्यम् । नन्वेवं सर्वदा शब्दोपलम्भः स्यादत उक्तम्—*प्रयोगेणेति* । प्रयुज्यते इति प्रयोगो वर्णस्तेनाभिव्यक्त इत्यर्थः । अत एवोक्तम्—*आकाशेति* । एवञ्चैकत्राम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतः शब्दोऽप्येक एव, तत्रैव तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशोपलम्भ एवासिद्ध इति तात्पर्यम् । नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहेऽयं राजगृहे इत्यादिभेदावभासः कथमिति चेन्न । देशभेदेन प्रतिभासस्य भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरितव्यञ्जकवर्णकृतत्वादौपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः । एवं संसर्गानित्यतापि तस्येवास्यापि न बाधिका । तस्यापि 'नीलं नभ' इत्यादिसंसर्गानित्यताप्रतीतेरिति तात्पर्यम् । अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वं च ध्वनितम् ।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याविरोधाय निष्कृष्टमाह—*तत्रेति* । तयोर्मध्ये

(१) "अभिव्यक्तस्य पदादिरूपेण तु" इति ख० पु० (२) "पदाप्रत्यक्षम्" इति पाठान्तरम् ।

गेण वैखरीरूपेणाभिज्वलितः स्वरूपलाषितः कृत इत्यर्थः। अन्यथा कदम्बमुकुलादिन्यायेनानन्तशब्दजशब्दानां तत्प्रागभावध्वंसानां च तत्प्रत्यक्षानुपपत्त्या कल्पने गौरवं स्यात्। तत्र किञ्चिद्दूरदेशपर्यन्तमुत्पत्तिवन्ममाभिव्यक्तिरपि तावद्दूरपर्यन्तमेवेति न दोषः। अत एव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोरूपश्रोत्रेण तद्ग्रहः। स्वसमवेतशब्दस्यैव तेन ग्रहात्॥

नन्वाकाशदेशः शब्द इत्यसङ्गतम्, आकाशसत्त्वे

(कुञ्जिकाटीका)

कमतं दूषयति—*अन्यथेति*। कदम्बपुष्पवत् दशदिक्सञ्चारिणो दश शब्दा उत्पद्यन्ते, ते च श्रोत्रेण सम्बद्धा गृह्यन्ते इत्यर्थः। आदिना वीचितरङ्गन्यायः। तद्यथा वीचिः प्रथममुत्पन्ना वीच्यन्तरं जनयति, एवं शब्दोऽप्याद्यः शब्दान्तरं जनयति, तदपि शब्दान्तरमित्येवं श्रोत्रसम्बन्धो भवति। *तत्प्रत्यक्षानुपपत्त्येति*। आद्यशब्दस्य श्रोत्रसम्बन्धाभावादिति भावः। ननु एकशब्दत्वे अतिदूरस्थस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह—*तत्रेति*। यथा तार्किकमते अतिदूरपर्यन्तं न शब्दोत्पत्तिस्तथास्मन्मतेऽभिव्यक्तिरपि नेत्यर्थः। *अत एव*—शब्दस्य व्यापकत्वादेव। *स्त्रम*। श्रोत्रम्, *तेन*-श्रोत्रेण॥

(कलाटीका)

इत्यर्थः। अत एव स्वयं तथैवोक्तम्। अन्यथा तत्स्थस्यैकस्य विभोस्तत्स्यानङ्गीकारे। सर्वत्र भेदस्यौपाधिकस्यैव सत्त्वेन तस्यैव च व्यवहारोपयोगित्वेनौपाधिकभेदेन भेदस्य दुर्वारत्वेन पृथिव्याः सुम्नादिदेशभेदेन भेदवदाकाशस्यापि घटादिभेदेन भेदादिति यावत्। आदिना वीचितरङ्गन्यायः। *तत्प्रेति*। पदादिशब्देत्यर्थः। ननु विभुत्वे रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणापत्तिरत आह—*तत्रेति*। फलबलकल्प्यत्वरूपयुक्तेरन्यत्र दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वस्य च तुल्यत्वादिति भावः। उक्तं पोषयति—*अत एवेति*। तत्स्थत्वेन तत्त्वादेवेत्यर्थः। *स्वसमेति*। अन्यथाऽतिप्रसङ्ग उक्त एव। उक्तन्यायेन तदुपपादनेऽपि तत्र तत्त्वाभाव एवेति भावः।

प्रसङ्गादइउण्सूत्रस्थभाष्योक्तौ शङ्कते—*नन्वित्यादिना*। नैया-

मानाभावात् । न च शब्दगुणितया तत्सिद्धिः । शब्द-स्याकाशगुणत्वासिद्धेः । स्पर्शवद्द्रव्यविशेषगुणत्वस्यैव

(कुञ्जिकाटीका)

शब्दाश्रयतयाऽतिरिक्तं द्रव्यमाकाशमिति तार्किकमतं निराकरोति-*न चेति* । असिद्धेरित्यत्र हेतुमाह-*स्पर्शेति* । स्पर्शवतः पृथि-

(कलाटीका)

यिकमतमाह—*न चेति* । शब्दगुणतयेति पाठः । गुणितयेति पाठे नीलरूपवदिति वत्प्रयोगः । वस्तुतस्तु शब्दस्य गुणितयेत्यर्थः । शब्दनिष्ठगुणतानिरूपिता या गुणिता तयेति यावत् । "शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् । घटादावव्यभिचाराय—चक्षुरिति । आत्मन्यव्यभिचाराय—बहिरिति । रसत्वादावव्यभिचाराय—जातिमदिति । इति तत्र गुणत्वे सिद्धे, शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् रूपवत् । प्रभात्वेनाव्यभिचाराय-गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वेनाव्यभिचारायाऽऽद्यसत्यन्तम् । संख्यात्वेनाव्यभिचाराय द्वितीयसत्यन्तमिति विशेषगुणत्वसिद्ध्याग्रिमानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासे सिद्धे, "शब्दः समवेतः गुणत्वात्तद्वदि"ति, तत्र समवेतत्वे सिद्धे परिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिनिरासे च सिद्धे विशेषणासिद्धिनिरासाय स्वीक्रियमाणेन "शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वे च सति प्रत्यक्षत्वात् सुखवत्" । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय—अकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय—प्रत्यक्षेति । इत्यनेन पृथिव्यादिचतुष्टयाश्रितत्वे निरस्ते,"न स दिक्कालमनो गुणः विशेषगुणत्वात् रूपवदिति"कालादित्रितयाश्रितत्वे निरस्ते, "न स आत्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्तद्वत्" । अत्र मनोभिन्नेन्द्रियं बहिरिन्द्रियम् । एतेनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं तत्त्वम् तच्च मनस्यपि, तेनापि रूपादिग्रहणादित्यपास्तम् । इत्यात्माश्रयत्वे निरस्ते ऽर्थान्नवमस्य शब्दाधिकरणस्य द्रव्यस्याकाशाख्यस्य, "शब्दः वाय्वाद्यष्टद्रव्यान्यद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादि"ति परिशेषानुमानेन सिद्धिरिति भावः । *असिद्धेरिति* । उक्तानुमानस्य बाधस्वरूपासिद्धिभ्यां पराहतत्वात् । तथाच

शब्देऽङ्गीकारात् । न च (१)यावद्द्रव्यभावितयाऽऽश्रया-
दन्यत्रानुपलम्भापत्तिः, तादृशनियमानङ्गीकारात् । न-
चाप्यन्यदेशावच्छिन्नाकाशाश्रयस्य कर्णशष्कुल्यनवच्छि-

(कुञ्जिकाटीका)

व्यादिचतुष्टयस्य विशेषो वायुस्तस्य गुणः शब्द इत्यर्थः । पृथिव्या-मनुष्णाशीतस्पर्शस्वीकारस्तु त्वाचप्रत्यक्षे स्पर्शस्य हेतुत्वानुरोधात् ।

अत्र वैशेषिकाः-शब्दो न स्पर्शवतो विशेषगुणः, अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्, यो हि पृथिव्यादेर्गुणः सोऽग्निसंयोगजन्यः । अथवा समवायिकारणगुणपूर्वकः । न च शब्दस्तथा । नापि वायुगुणः । आश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगित्वाभावादिति वदन्ति ।

तान्निराकरोति—*न च यावद्द्रव्येति* । यावद्द्रव्यं सकलद्रव्यम् । तथाच पृथिव्यादिगुणस्य स्वाश्रयमात्रवृत्तितयाऽन्यत्र प्रत्यक्षानापत्तिरित्यर्थः । *तादृशेति* । गुणिनिष्ठत्वमेव पृथिव्यादिगुणस्येति नियम इत्यर्थः । *अनङ्गीकारादिति* । पुष्पसौरभस्य वायुनानयनदर्शनात् । न च तत्र पुष्पावयवो ऽप्यायातीति वाच्यम् । पुष्पस्य लघुत्वापत्तेः । *आश्रयात्*-वायोः । *अन्यत्र*-आकाशे । यावद्द्रव्यभावितयेति तु त्वपपाठः । आश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगित्वं यावद्द्रव्यभावित्वमिति हि तार्किकाणां प्रसिद्धिस्ततश्चाश्रयादन्यत्रेत्यक्षरास्वारस्यम् ।

तवापीति । देशान्तरे उत्पन्नस्य शब्दस्य देशान्तरेऽप्युपल

(कलाटीका)

तद्विशेषगुणत्वं सुतरां नेति भावः । तदेवाह—*स्पर्शवद्द्रव्येति* । तद्वान् यो द्रव्यविशेषः पवनस्तद्गुणत्वेत्यर्थः । पवनावयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण पवने कारणगुणपूर्वकशब्दोत्पत्तेः । एवंच प्रागुक्ते ऽनुमाने स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्वेन तदभावसाधने बाध इति भावः । कारणेत्युक्त्या तद्घटितहेतोरसिद्धिः सूचिता । अत्र बाधकमाह—*न च यावद्द्रव्येति* । स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । आश्रयात्—वायोः । अन्यत्र आकाशे । दृष्टं चेदं गन्धादौ । *तादृशेति* । आत्मविशेषगुणेषु आश्रयादन्यत्रानुपलम्भे ऽपि यावद्द्रव्यभावित्वाभावात् । एतेनायावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वासम्भव इति नैयायिको-

(१) यावद्द्रव्यभावितयेत्यस्यापपाठत्ववचनं कुञ्जिकायाम् ।

न उपलम्भात् । न च द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणयोगित्वमेव (१)स्पर्शवत्तामिति वाच्यम् । तस्य नियमस्य स्ववासनाकल्पितत्वात् । अत एव भाष्येऽपि "आकाशदेश" इत्येवोक्तं, न त्वाकाशगुण इति चेत्, न ।

आधारशक्तिः प्रथमा सर्वसंयोगिनामयम् ।
इदमत्रेति भावानामभावानां च कल्प्यते ॥
व्यपदेशस्तमाकाशनिमित्तं तु प्रचक्षते ।
कालात् क्रिया विभज्यन्ते आकाशात्सर्वमूर्त्तयः ॥

(कुञ्जिकाटीका)

म्भात्तार्किकाणामपि गुणिमात्रनिष्ठत्वनियमो नेत्यर्थः । *द्रव्यग्राहकेति*। चक्षुषा घटग्रहणानन्तरं संयुक्तसमवायेन तद्गुणप्रत्यक्षाद् गुणगुणिनोः समानेन्द्रियग्राह्यत्वमेवेत्यर्थः । *स्ववासनेति* । श्रोत्रेणाकाशस्याग्रहणेऽपि तद्गुणस्य शब्दस्य ग्रहणादिति भावः *आकाशदेश इति* । आकाशदेशावच्छेदेनेत्यर्थः । *आधारशक्तिरिति* । अस्य पूर्वार्धं तु—

आकाशमेव केषांचिद्देशभेदप्रकल्पनात् । इति ।

केषांचिन्मते संयोगिभेदेनाकाशस्य नानात्वादाकाशमेवाधिकरणमित्यर्थः । *सर्वसंयोगिनामिति* । अयम्भावः—यथा नक्षत्रादीनामधिकरणमाकाशं तथा पृथिव्यादिस्थानां रथादीनामपि मुख्यमधिकरणमाकाशम्, समवेतानां तु स्वाश्रयद्वारा परमाणौ विश्रामः, परमाणूनां चाकाशमेवाधिकरणमित्ययमाकाशः सर्वेषामाधारशक्तिमान् । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमपि प्रमाणयति—*इदमत्रेतीति* । इह पक्षी, नेह पक्षी, इति प्रतीत्या आकाशस्यैवाधारत्वात् । यत्तु आकाशस्यातीन्द्रियतया इह नक्षत्रमिति प्रतीतेर्विषय आलोक एवेति । तन्न । 'इहालोकः' इति प्रतीत्यनापत्तेः । *व्यपदेश इति* । अयं यो व्यवहारस्तस्य निमित्तमाकाश-

(कलाटीका)

क्तमपास्तम् । बाधकान्तरमाह—*न च द्रव्येति* । (२)स्पर्शवद्द्रव्येत्यर्थलभ्यम् । पृथिव्यादित्रयग्राहकत्वकचक्षुर्ग्राह्यत्वस्य तदीयरूपस्पर्शयोर्वायुग्राहकत्वक्ग्राह्यत्वस्य तदीयस्पर्शे च (३)सत्त्वात् । तथा च शब्दस्य वायुविशेषगुणत्वे त्वक्ग्राह्यत्वस्य तत्राभावान्न तस्य तद्गुणत्वमिति तथैव वाच्यमिति भावः । *तस्येति* । आत्मन्यपि तस्य सत्त्वात्तद्ग्राह्यगन्धादिविशेषणयोगित्वस्यापि तत्र सत्त्वाच्चेति भावः । तस्य तत्त्वे भाष्यविरोधोऽपीत्याह—*अत एवेति* । तस्य तद्गुणत्वादेवेत्यर्थः । एतव्यावर्त्यमेवाह—*न त्विति* ।

---

(१) स्पर्शवत्त्वमिति ख॰ पु॰ । (२) "तत्तद्द्रव्यग्राहकनत्वादिन्द्रियेत्यर्थः । क्षादित्रय" इति पाठान्तरम् ।
(३) "सत्त्वेन" इति पाठान्तरम् ।

एतावानेव भेदोऽयमभेदोपनिबन्धनः। इति

हरिणैव समाधानात्। 'इदं नक्षत्रचक्रमत्र तिष्ठति' 'अत्रैतदभाव' इति निर्दिष्टवस्तुविषये पृथ्व्यादेराधारत्वासम्भवेन तदाधारस्यैवाकाशसंज्ञकत्वात्। एवं च पृथ्व्यादीनामपि परमाणुद्वारा स एवाधार इति सर्वभावानामाधारशक्तिराकाशाश्रया। आधारशक्तिरयमिति तु शक्तिशक्तिमतोरभेदादुक्तम्। एवं चाधारशक्त्यैवान्यथानुपपत्त्याऽऽकाशसद्भावावगमः। इदमाकाशस्याधारत्वं सिद्धस्वभाववस्तुविषयम्। साध्यस्वभावक्रियाविषयं तु कालस्याऽऽधारत्वमित्याह—कालादिति। जन्मस्थितिनिरोधेषूपकुर्वन् कालः क्रियाधार इति। एतच्चोपरिष्टात्

(कुञ्जिकाटीका)

मित्यर्थः। आकाशस्य सर्वाधारत्वं यदुक्तं तत्सिद्धविषयम्, साध्यस्वभावविषयं तु कालस्याधारत्वमित्याह—*कालादिति*। काल एव क्रियाया भेदक इत्यर्थः। कालाकाशादिभेदो व्यावहारिक एव, वास्तविकस्त्वभेद एव। *निबन्धनम्*—निमित्तम्। *विभज्यन्ते इति*। भेदेन व्यवाह्रियन्ते इत्यर्थः। *सर्वमूर्तयः*। सर्वपदार्थाः। पदार्थसत्तासत्तयोर्विभाजक आकाश एवेत्यर्थः।

निर्दिष्टेति। निर्दिष्टं यन्नक्षत्रादि तन्निरूपितमाधारत्वं पृथिव्यादेर्न सम्भवतीत्यर्थः। सर्वाधारत्वं घटयति—*एवं चेति*। पृथ्व्यादीनामेव(१)अवयवपरम्परया परमाणौ विश्रान्तिः, परमाणूनां चाधार आकाश एवेत्यर्थः। *इदमिति*। पूर्वोक्तव्यवहारसिद्धमित्यर्थः। साध्यस्वभावेत्यस्य विवरणं—*क्रियेति*। *जन्मास्थितीति। आद्यक्षणसम्बन्धो जन्म, तत्र काल एव निमित्तमित्यर्थः। *निरोधो*—नाशः।

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे।
भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः॥ इति॥

केचित्क्रियात्मकं कालमिच्छन्ति, तान्निराकरोति-*क्रियाधार इति*।

(कलाटीका)

असाधारणान्यथानुपपत्तिप्रदर्शनाय व्युत्क्रमेणास्यार्थमाह—*इदमित्यादिना*। भावांशं प्रदर्श्याभावांशमाह—*अत्रैतदिति*। आकाशप्रदेशविशेषे नक्षत्रचक्राभाव इत्यर्थः। वस्तु नक्षत्रचक्रम् प्रथमाऽर्द्धार्थमाह—*एवं चेति*। तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्सिद्धौ चेत्यर्थः। प्रथमेत्यस्यार्थमाह—*परमेति*। एवेनाधारान्तरकल्पनव्यवच्छेदः। सर्वसमित्यस्यार्थमाह—*सर्वेति*। सर्वपदार्थानामित्यर्थः। आकाशेत्यस्य

(१) 'अवयव' इति पदं क० ग० पुस्तके नास्ति।

स्फुटीभविष्यति । मूर्तिपदं क्रियातिरिक्तसर्वपदार्थ-बोधकम् । अयम्भेदः-आकाशः काल इति भेदः । एतावानेव-व्यावहारिक एव(१) । ननु किं तर्ह्ययं निर्निबन्धन एव नेत्याह—अभेदेति । भेदरहितं यद्ब्रह्म तदुपनिबन्धनं वस्तुभूतं यस्य स इत्यर्थः । ईश्वर एव तत्तदाधारत्वविशिष्टस्तत्तत्संज्ञां लभते इत्यर्थः(२) ।

(कुञ्जिकाटीका)

अयं घटो भवतीत्यादिप्रतीत्या कालस्यैवाधारत्वं न तु सूर्यपरिस्पन्दादेः, सूर्यनिष्ठस्य तस्याधारत्वासम्भवादिति भावः। मूर्तिशब्दस्य मूर्तधर्म एव तार्किकाणां प्रसिद्धत्वादाह-*मूर्तिपदमिति*। *व्यावहारिक एवेति*। अत एवोक्तं दीधितौ-"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते, मानाभावात्" इति।'इदानीं घटः' 'तदानीं घटः' इति व्यवहारभेदस्तु भवतामिव ममाप्यौपाधिक इति भावः । *ईश्वर एवेति* । श्रोत्रमिति कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न ईश्वर एवेति भावः । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरस्य कारणता क्लृप्तैव । तत्र समवायित्वमात्रं स्वीक्रियत इति । न चेश्वरे शब्दसमवायस्वीकारे मनस्संयुक्तेश्वरसमवायसत्त्वात्तन्मानसापत्तिरिति वाच्यम् । परकीयज्ञानादिप्रत्यक्षवारणाय विजातीयसंयोगस्य हेतुतया

(कलाटीका)

(३) लिङ्गव्यत्ययेनान्वयादाह-*आकाशेति*। एवेन सर्वसंयोगिनां प्रथमाधारशक्तिराकाशनिमित्तेति इदमत्रेत्यनेन यो भावानां सतामभावानां च व्यपदेशः कल्प्यते तं तु तमपि आकाशनिमित्तं तन्निमित्तकं प्रचक्षते मुनयः कथयन्तीति वाच्यार्थः सूचितः। (४)नचैवमस्येत्युचितमत आह-*आधारेति*। प्रकृतं तात्पर्यार्थमाह-*एवं चेति*। तस्या अन्याधारत्वाभावे चेत्यर्थः। *निरोधो-नाशः। अत एव ततः क्रियाविभागः। *उपरिष्टात्*-धात्वर्थवादे। अनेन कथं तस्य तत्त्वमिति शङ्का समाहिता।

ननु परिच्छिन्नपरिमाणानामेव मूर्तित्वेन प्रागुक्तविरोधोऽत आ-

(१) "इदमाकाशसद्भावावगमः" । इति ख० पुस्तके संशोधित्रा टिप्पणीरूपेण बहिःप्रदेशे स्थापितं दृश्यते । (२) "तात्पर्यम्" इति ख० पु० ।

(३) 'आकाशार्थकायमित्यस्य' इति पाठो दृश्यतेऽत्र । (४) नन्वेवमित्यपि पाठः ।

जलवायुतेजोधिष्ठानकान्याहङ्कारिकाण्येव(१)।

अत एव योगीन्द्रियाणामत्यन्तदूरदेशस्थविषयोपलब्धिजनकत्वम्, पृथ्व्यादिविकाराणां तावद् दूर(२)देशगमनासम्भवात्। अहङ्कारस्य तु अन्तःकरणपरिणामत्वादन्तःकरणस्य चाधुनापि(३)बहुदूरदेशगमनानुभवात् तद्विकाराहङ्कारविकाराणां तत्सम्भवात्।

(कुञ्जिकाटीका)

ति*। नासिकावच्छिन्नपृथिवीधर्मो घ्राणमित्यादिरीत्येत्यर्थः। यत्तु गन्धग्राहकत्वाद् घ्राणं पार्थिवमिति तार्किकास्तन्नेत्याह—*आहङ्कारिकाण्येवेति*। अयम्भावः—घ्राणादिना न्यूनपरिमाणेन महापरिमाणं गृह्यते, न महतो व्यापनं सम्भवति, अव्याप्यग्रहणे चातिप्रसङ्गस्तस्माद् भौतिकादतिरिक्तमिन्द्रियमिति।

अत एवेति। घ्राणस्य पार्थिवत्वेन देशान्तरे गमनाभावात्प्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः। *तावद्देशेति*। अत एव गोलकमेव चक्षुरिति बौद्धमतमपास्तम्। अहङ्कारो ऽहमिति प्रथमाध्यासः, स्वप्नावस्थायां नरस्य व्याघ्रत्वाभिमाने सति न नरोऽहमित्यभिमानो भवति। अतस्तन्नियमाय नियतविषयव्यापकोऽहङ्कारः स्वीकार्यः, स च बुद्धितत्त्वस्य परिणामः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु श्वासप्रश्वासदर्शनात्सव्यापारं यदनुवर्तते तद् बुद्धितत्त्वम्। *अन्तःकरणपरिणामत्वादिति*। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चत्वारि अन्तःकरणानि गर्वरूपवृत्तिविशेषादहङ्कारसंज्ञां लभन्ते। *तद्विकारेति*। अन्तःकरणविकारो योऽहङ्कारस्तद्वि-

(कलाटीका)

दैकेति*। श्रोत्रैकेत्यर्थः। सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वादिति भावः। आहङ्कारिकत्वे हेतुरयम्।

इदं द्रढयति—*अत एवेति*। तत्रादौ (४)विपक्षे बाधकमाह—*पृथ्व्यादीति*। अस्यान्यथेत्यादिः, तन्न स्यात् इत्यन्तश्च, अन्यत्र तथा दृष्टत्वादिति भावः। अत एवेत्यस्यार्थमाह—*अहङ्कारस्येति*। ननु तन्मतेऽपि तेषां योगजधर्मप्रत्यासत्त्याऽलौकिकं प्रत्यक्षमित्युक्तमेवेति

(१) "अहङ्कारीण्येव" इति मुद्रितेऽमुद्रिते च क० ग० घ० पु० नास्ति।
(२) देशशब्दरहितः ख० पु० पाठः। (३) "नाति" इति क० ग० पु० पाठः।
(४) विपक्षे-बाधकपूर्वमत एवेत्यस्यार्थमाह—*पृथिव्यादिति*। इति पाठान्तरम्। ख० पु०।

योगस्तु प्रतिबन्धकतमोनिवर्तक एवेत्यग्रे निरूपयिष्यामः ॥

तत्तद्ग्राह्यगुणाधिष्ठानानि च तानि भूतानि । तेषु च ते गुणा अनुद्भूताः । तत्तद्गुणसामानाधिकरण्यात् पृथिव्यादिगतगुणग्रहणमिन्द्रियैः । एवं च श्रोत्रमेव चित्त-

(कुञ्चिकाटीका)

काराणामिन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु न योगीन्द्रियाणां दूरदेशगमनं किन्तु योगजधर्म एव प्रत्यक्षे सहकारीत्याशङ्क्याह—*योगस्त्विति* । *तमोनिवर्तक इति* । सुषुप्तौ तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वदर्शनात् । ततश्च योगिनामपि इन्द्रियसम्बन्धादेव प्रत्यक्षं, भूतभविष्यतोरपि सूक्ष्मावस्थासन्निकर्षेण प्रत्यक्षम् । इन्द्रियाणामन्तर्बाहिर्भावत्वव्यवस्थितानां स्थिरा अविचालिनी धारणैकाग्र्यलक्षणो योगः ।

नन्विन्द्रियाणां गुणाश्रयत्वे चक्षुरादिना गन्धादीनामपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह—*तत्तद्ग्राह्येति* । श्रोत्रग्राह्यस्य शब्दस्याश्रय आकाशः शब्दश्चानुद्भूत इति न सर्वदा प्रत्यक्षं, किं तु श्रोत्रशब्दयोः सम्बन्धे सति प्रत्यक्षमित्यर्थः । *अनुद्भूता इति* । तेन चक्षुरादौ न रूपादिप्रत्यक्षम् । ननु घ्राणस्य सम्बन्धो योगो द्रव्ये ऽस्ति न तु गन्ध इत्यत आह—*सामानाधिकरण्यादिति* । *श्रोत्रमेवेति* । अन्तःकरणमे-

(कलाटीका)

न दोषोऽत आह-*योगस्त्विति* । एवेन तस्य प्रत्यासत्तित्वव्यवच्छेदो गौरवाद्यापत्तेस्तदाह-*इत्यग्र इति* ।

नन्वत्र पक्षे भूतत्वं केषां (१)गन्धादीनां गुणत्वं च केषामत आह-*तत्तदिति* । (२)पृथिव्यादिरूपभूतानीत्यर्थः । अत्र मते इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वानियमादिति भावः । नन्वेवमिन्द्रियाणामपि पार्थिवत्वादिसिद्ध्या तेष्वपि तत्तद्गुणावश्यकत्वेन तेषामपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरत आह-*तेषु चेति* । इन्द्रियेष्वित्यर्थः(३)। अनतिप्रसङ्गायोक्तप्रकारमेवाह-*तत्तदिति* । नन्वत्र पक्षे श्रोत्रस्य जन्यत्वेन नित्यत्वैकत्वविभुत्वाभावेन कथं दूरस्थशब्दप्रत्यक्षमत आह-*एवं चेति* तस्यान्तःकरणपरिणामाहङ्कारपरिणामत्वे चेत्यर्थः । अत एव केवलस्ववृत्तिपरम्परायां मानाभावादाह-*चित्तवृत्तीति* । तत्र तथात्वादिति

---

(१) गन्धादीनामित्यस्यस्थाने "शब्दादीनाम्" इति ख० पु० पाठः ।

(२) उक्तरूपश्रोत्रादीन्द्रियग्राह्यशब्दादिरूपतत्तद्गुणानामाधारभूतानि शब्दादिरूपभूतानीत्यर्थः । इति ख० पु० पाठः ।

(३) शब्दादिभूतेष्वित्यर्थः इति ख० पु० पाठान्तरम् ।

वृत्तिसहकृतं (१)स्ववृत्तिपरम्परया शब्ददेशमागतं शब्दं गृह्णाति। अत एव तत्तद्देशवृत्तित्वेन (२)शब्दप्रतीतिः। यद्वा अणूनां सर्वशक्तीनां सर्वदेशव्यापितया तेजोनभ-आदिपरमाणूनां विषयदेशपर्यन्तं तत्तदिन्द्रियस्य तत्त-

(कुञ्जिकाटीका)

वेन्द्रियद्वारा विषयदेशे गत्वा गृह्णातीत्यर्थः। तार्किकमते मनःसंयोगस्यापि ज्ञानहेतुत्वादुक्तम्--*चित्तवृत्तीति*। एतन्मते वृत्तिरेवेन्द्रियसन्निकर्षः। *अत एवेति*। यदि हि श्रोत्रदेशे एव प्रत्यक्षं स्यात्तदा-ग्रामान्तरे शब्दः श्रूयते इति प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। यद्यपि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोरूपश्रोत्रस्य देशान्तरगमनं न सम्भवति तथापि श्रोत्रं परिच्छिन्नपरिमाणमित्युक्तमेव। वीचीतरङ्गादिन्यायेन श्रोत्रगतं शब्दान्तरं गृह्यत इति तु न युक्तम्। 'भेरीशब्दो मया श्रुतः' इत्यनुभवविरोधात्। भ्रमादिकल्पने बीजाभावात्। *सर्वशक्तीनाम्* । सर्वशक्तियुक्तानाम्। *नभआदीति*। नभःपरमाणूनामेव शब्ददेशे श्रोत्रत्वेन परिणाम इत्यर्थः। *परमाणूनामिति*। तत्तदिन्द्रियरूपेण परिणामादित्यत्रान्वयः। ननु परमाणूनामेवेन्द्रियत्वे असन्निकृष्टस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह--*विषयदेशेति*। प्रत्यक्षविषयदेशेत्यर्थः॥

(कलाटीका)

भावः। अनेन बाधिर्यापत्तिनिरासः। आगतं सदिति शेषः। नन्वेवं को विशेषो नैयायिकमतादत आह-*अत एवेति*। तदागमनस्य तत्रैवाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। तन्मते तु तथा प्रतीतिर्न स्यादिति भावः। नाहङ्कारपरिणामत्वमिन्द्रियाणां तथाहि सति तेषां तत्तदधिष्ठानकत्वं क्लेशसाध्यमिति गौरवमित्यतो लाघवादणुपरिणामत्वमेव तेषामिति मतमाह--*यद्वेति* । *सर्वशक्तीनाम्*--तत एव सर्वस्थूलसृष्टेरणूनां शब्दतन्मात्रादिरूपाणाम्।

"अणवः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः"

इति प्रागुक्तहर्युक्तेः। अत एवाह-*सर्वेति*। तत्तदधिष्ठानत्वसिद्ध्यर्थमाह—*तेज इति*। तज्जनकानां तेषामित्यर्थः। तत एव तदुत्पत्तेरिति भावः। तत्तदिन्द्रियरूपेण परिणामादित्यत्रान्वयः। अत एव व्यापकत्वादाह-*विषयेति*। अनतिप्रसङ्गायाह-*तत्तदिन्द्रियस्येति*।

(१) "सहकृतस्ववृ" इति ख० पु०। (२) "वर्तित्वेन" इति ख० पु० पाठः।

काशीसंस्कृतसीरिज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी–संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्त्तते ।

---

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं१)रु०२—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः–प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण-निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया–तत्त्वचन्द्रि-कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः। (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी–टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली–न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-प्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-रिहर–जयराम–प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्त४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अखिलना परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीकासहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३)रु०५—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं०श्रीकनकलाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्य३) रु० १२-०

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) यन्त्रस्थ

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२)रु०१—०

३३ [illegible] भाष्योपबृंहणम । परमर्षि-

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय श्री अनन्तराम-शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अलं० वि० १) रु० १-४

५७ शक्तिवादः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। टीकात्रयोपेतः। कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यया समेता। म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता। श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता। श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम्। (कर्म० वि० ५) रु० ३—०

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५—०

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः। (अलङ्कार वि० २) रु० १-८

६२ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः। तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः। श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम्। श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १—०